

શ્રી જયસિંહજી કૃત
'જવાંમઠ' શ્રેણીનાં
પુસ્તકો

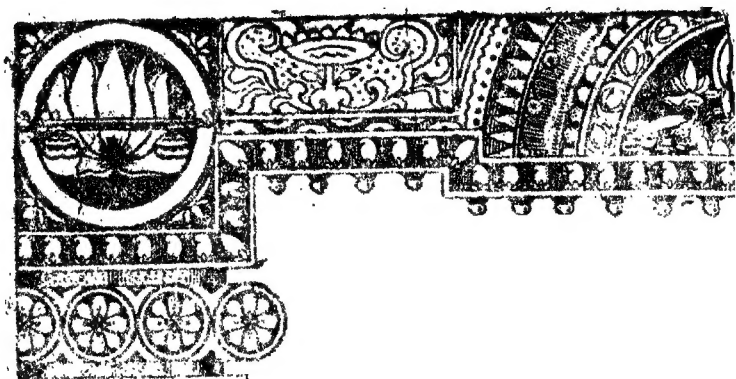
- ૧ જવાંમઠ સૌરાષ્ટ્ર, સાહસ ને જ્ઞાનની અપે-
ક્ષાએ ખેડાયેલા કટોકટીભર્યા પ્રવાસોની
સુદર કથા. ૧-૪
- ૨ એક કદમ આગે નિર્દોષ સાહસોની વાટે
હેઠની આઝાદી માટેનાં શેઠાંચક પરકોનો
અનુભવપૂર કથા ૧-૪
- ૩ હિંમતે આર્થિક પ્રતિદાસના પાનાં પર આલેખા-
યેલી ને કુમારોની સાહસગાથાઓ ૧-૮
- ૪ મહા બુજર્જી : કિશોરાવસ્થાના મોખમ
સરખરોની હારમાળા ૧-૮

જવાંમ ઇ

- ૫ અમદાવાદના માનવી અને રાજ્ય, ને વચ્ચેના
અનુભવની જ મહત્ત્વની સુદર કથા
- ૬ 'કાંઠા'થી કુરુપર નાનપણમાં તોફાની,
અટકાળા, વિચિત્ર ને કઠક નિસ્તેજ
હેમાતા પણ મોટાજો નામના મહાર
નરવીરોના જીવનપ્રસંગો.

૭

ગૂર્જર અથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીસ્તો અમદાવાદ

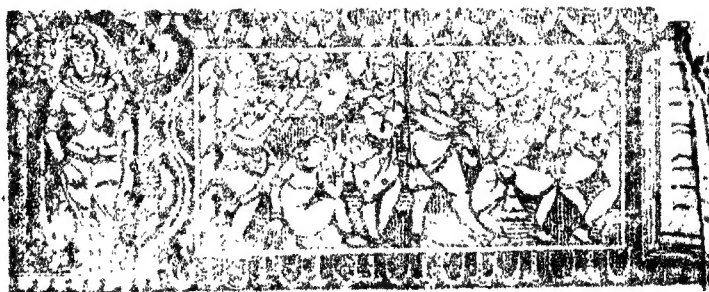
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૮૫૭ કિંમત ૧-૮-૦

ગ્રંથનામ ગાંધી ગુચ્છ

વર્ગાંક ૬ : ૩

જવાંમદ શ્રેણી.....પુસ્તક ચોથું

ગાંધી ગુજરી

: લેખક :

જયમિખુ

પ્રકાશક

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગૂર્જર ભાષાશાસ્ત્ર સંસ્થા
૨૬૮-૫૭

[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન]

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૧૯૪૮

કિંમત : દાઢ રૂપિયા

પ્રકાશક :

શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ
ગૂર્જર અંથરતન કાર્યાલય
ભાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ
શા ર દા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રિય ધનલાઈને !
[શ્રી. ધરમચંદ દીપચંદ દેસાઈ
બી. એસ, સી. (ગ્લાસ ટેક.)]

જેની સાથે સંસ્મરણોની
પ્રિય ભૂમિનો ખોળો ખૂંદો છે,
અને જેણે તાજેતરમાં ભયંકર
અકસ્માતમાંથી નવજીવન મેળવ્યું છે;

જયભિખ્યુ

નવ વર્ષ, ૨૦૦૫

જવાંમદ્દે ટ્રેણીનું આ ચોથું પુસ્તક કિશોરાવસ્થાના અનુભવોની પરંપરા પરથી રચાયેલું છે. જવાંમદ્દે ટ્રેણીનાં પુસ્તકો કુમારો અને કુમારિકાઓ વચ્ચે ઠીક પસંદગી પામ્યાં છે : અને તેનું કારણ હું માનું છું, કે નાની યા મોટી, મહાન યા અદ્દપ આપવીતી યા પરવીતીની દીવાલ પર એ ચણવામાં આવ્યાં, તે છે. કેવળ કદપનાવિહાર કરી ધૂમધડાકા એમાં રજૂ કર્યાં નથી. આ પુસ્તક ઠંડી તાકાતની જવાંમદ્દેનો ચિતાર આપે છે, જે તાકાત માણસને એક દિવસ સાચો માણસ બનાવે છે.

અત્રે એક નોંધ લેવી જરૂરી બને છે. મારા જીવન પર જે કેટલાક અટંકી નરોની છાપ પડી છે, એમાંના એક (મારા માસા-સલોત ચતુર મોતી) આ ભેસતા વર્ષે મધ્યાહ્ન કાળે ગૂજરી ગયા. તેઓએ વૈભવ પછી આવેલી ગરીબી જીવનભર માણી, પણ કદી કોઈ ને ગરજ ન બતાવી ! ગૌરવભરી ગરીબી સદા સત્કારી, એ સ્વ. આત્માને વંદન.

આ ટ્રેણીનું પાંચમું પુસ્તક તૈયાર થઈ રહ્યું છે.

પટેલનો માદ, માદલપુરા

એલિસબીજ, અમદાવાદ

તા. ૯-૧૧-૪૮

જયલિખ્ખુ

શ્રી સારદા મુદ્રાપાલય

પાનકોર નાકા

અમદાવાદ

જોખમમાં જવો !

ભગવાન અશે જરથુષ્ટ્ર પહાડ પર એકાંતમાં ૩૦ વર્ષનું તત્ત્વચિંતન કરીને જગતને નવસંદેશ આપવા ચાલ્યા આવતા હતા. એશ્વઆરામી લોકો એ ચિંતનથી બેદરકાર હતા. એ વેળા એક નટ દોર પર અદ્ભુત નૃત્ય કરતો હતો. અચાનક એ પડી ગયો ને મરી ગયો.

ભગવાન જરથુષ્ટ્ર ખુદ આગળ આવ્યા. એ નટને દફનાવ્યો ને દફનાવતાં કહ્યું :

“તે જોખમનું કામ કયું છે !

માટે મારા હાથથી તને દફનાવીશ !”

એ દહાડે એક નવસંદેશ આપ્યો : “જોખમમાં જવો ! જવાલામુખીની પાસે તમારાં નગર વસાવો ! ન ખેવા યોગ્ય નદીઓમાં તમારી નાવ ચલાવો ! યુદ્ધના વાતાવરણમાં રહો. પૃથ્વીની પ્રતિ વફાદાર રહો ! તમે પૃથ્વીથી પરજાકની આશા આપનારને ન માનો !

*

મારા જવાંમર્દ મિત્રો,

પૃથ્વીનો છેડો ઘર, એ જૂની કહેવત જ્યારે ભુક્ષાર્થ જાત, ઘરઆંગણું, પ્રિય ફળી, મનોરમ પાદર, માના ધાવણ જેવું ગામડું, મીઠાં પશુપંખી, સનેહી મિત્રો ને વાતસલ્યભારના મધપૂડા જેવાં સગાંવહાલાં છોડીને જગતને ઘર બનાવવા નીકળીએ, ત્યારની મજા ઓર છે. એક એક કદમ કસોટીનો હોય છે.

કયાં વામન માનવી વિરાટ થઈ જાય છે ? હિમાલય

ની પ્રચંડ ગિરિમાળો, સતલજની જાંડી ખીણો, ગંગાનો ઘોરગંભીર ગાજતો જલપ્રવાહ, મૈસૂર-બેંગલોરનાં શહેર-ઉદ્યાનો, કલકત્તાનાં સુંદર તળાવો, બોલનઘાટના જાંડાં બોગદાઓ ને ક્ષિતિજને પહોંચતી વાટની અનન્તતા ! માનવી પોતાને પણ ક્ષુદ્ર નિહાળે છે : ને ‘હું કોણ’ નું નવું ચિક્ષણ પામે છે !

વાઘની બોડો જ્યાં પથરાયેલી છે : એની નજીક ધૂમીએ ! ચોર ને લૂંટારુઓનાં જ્યાં રહેઠાણ છે, ત્યાં ધૂમીએ ! પગ પગ પર ચંદન ઘેા મારગના કાંઠે પડી હોય ને લીલુડા ઝાડ પર ભયંકર નાગદેવતા જીમના લપકારા લેતા ઝૂમી રહ્યા હોય : ત્યાંથી ઘડી બે ઘડી પસાર થવું, જગન્નિયંતાના પરમ રહસ્યને પામવા જેવું છે.

બે કાંઠે નદી હોય, નદીને કિનારે ધસી પડવાની તૈયારીમાં રેતની ભેખડો હોય, મગર પાણીમાં ધૂમરી લેતા હોય ને માથેથી મુશળધાર વરસાદ ત્રાટકતો હોય, દિશાઓ અંધળી હોય અને દૃશ્ય સૂઝતી ન હોય એ વેળા-જે વેળા ‘મેઘદૂત’ ગાવાનું લેશ પણ દિલ ન થાય, ત્યારની લાગણીઓનું માપ કોઈ પણ કાઠી શકે, તો એ ખરેખર અજબ જ હોય.

માનવીનું જીવન જ્યાં રતિભર કામનું નથી, ને જ્યાં રતિભર સોનું માનવીના જીવથી વિશેષ ખપનું છે, એ પિંડારુ પ્રદેશમાં એકાદ રાત ગાળવાનું કમનશીબે નસીબમાં હોય તો, એક રાતમાં આખી ‘એરેબિયન નાઈટ્સ’ વંચાઈ જાય-વગર વાંચી-વંચાઈ જાય.

ખાવાનું ખાધે ન હોય, બર ઉનાળે મરુપાટમાં
માગું ભૂલ્યા હોઈએ, ને તરસે જીવ જતો હોય : એ વેળા
દૂર દૂરની નગરી ને એના પાદરનાં મૃગજળ કેવાં મીઠાં
લાગે છે ! મરતા મુસાફરને પણ કેવો મહેનતુ બનાવે છે !

લોહી થીજવી નાખે તેવી ભૂતાવળો, આપણું
જ રૂપ લઈને આપણને બોલાવતી પ્રેતમૂર્તિઓ,
રાસડા લેતી ચૂડેલો, અટકાસ્યથી વનનાં વન બરી દેતો
બ્રહ્મરાક્ષસ, અંગૂઠે ચોટીને લોહી ચૂસી લેતી જનની
જમાતો ! આ બધું છાતીને કેટલી કુલાવે ?

જનમ ધરવામાં ને જીવવામાં શી જવાંમઠી
છે ? જો આવાં કોઈ તમન્નાનાં તોફાન ન માણ્યાં હોય !
ને મરવામાંય શી બહાદુરી છે : કે જેમાં અનેકવાર
મોતથી હાથ મિલાવી જીવ્યા ન હોય !

અપમૃત્યુ જેવી ઠાવકાઈ, લકવા લાગ્યા જેવું
ઠરેલપણું, છાંડી દો એ સર્વે ! સલામતી ક્યાં સુધી
શોધ્યા કરશું ? સગવડને નામે ક્યાં સુધી રોયા કરશું ?

રોઈએ તોય છાતું રાખનાર કોઈ નથી. ડરીએ
તો સીનાથી લગાવનાર કોઈ નથી. મૂંઝાઈએ તો
મીઠા બે શબ્દ બોલનાર કોઈ નથી, ત્યાં માનવી કેવો
પ્રચંડ થઈને ખડો રહે ! સાગરમાંના ખડકની જેમ !

તાપ ખોપરીનાં બે કાચલાં જુદાં થાય તેટલો
ભયંકર હોય : હવા કોઈ લુહારની ધમણમાંથી નીકળતી
અગ્નિજ્વાળા જેવી ધખતી હોય, રેતીના ગોટ આંખ,
કાન ને નાકને પૂરી દેતા હોય. એ વેળા દૂર દૂરના

વાહન માટે કલાકોના કલાકો રાહ ભેટા ભેટા હોઈએ ને ત્યાં અબાણી-એકાંત લોભમાં રાત આવી પડે, ગરમીથી અકળાયેલા સાપ ચરો ચરવા નીકળે. ને વીંછીઓના દાળટો ઊઘડી પડે ! એકાદ વીંછીનો ડાંખ પણ ચામડીને વીંધે ને સાથે જેની રાહ ભેવાતી હોય, એના આવવાનાં ચિહ્ન પણ ન હોય ! હૈયું એમ ને એમ બરાઈ આવવા માંડે, ને આંખમાંથી આંસુ કૂદવા માંડે. એ નિરાધારતામાં ઊગતું નિર્ણયબળ જ જગતના જવાંમદો જન્માવે છે.

તોફાન એ તત્ત્વ હોય કે ન હોય, જીવનનું ભેમ તો જરૂર છે. સાહસ એ સત્ત્વ હોય કે નહિ, શૌર્ય તો જરૂર છે. જવાંમદો નીપજવવા માટે, મૃત્યુજયો જન્માવવા માટે, મરજીવાઓ મેળવવા માટે આ તપ જરૂરી છે. એ કસોટીકાળ એટલું શિક્ષણ આપી જાય છે, જે જીવનમાં સદા તાજગી, સ્ફુર્તિ ને તેજ બનીને ચમક્યા કરે છે. એમાં પૈસાના મોહ, કાયાના મોહ, મારાતારાપણું, સ્વાર્થાધતા સઘળું વિસરાઈ જાય છે.

જીવનનો લાંબો પંથ એ સ્વસ્થતાથી, સત્ત્વથી ને જ્ઞાનદાર રીતે કાપે છે. વિપત્તિઓ એને તકવાદી બનાવી શકતી નથી, આપત્તિઓ એની અસ્મિતાને છુંદી શકતી નથી; લાલચ એને લપટાવી શકતી નથી.

માટે જવાંમદો ! ભેખમમાં જીવો !

જયભિખુ

ગઈ ગુજરી

સહુએ છાંડેલો હું !

[૧]

હું મારા બાપના ઘરમાં એરમાયો બાબ હતો, પણ બાણે આખા સંસારનો એરમાયો બાળક હોઈ તેમ, મારું બાલપણ વીત્યું છે. સુકાન વિનાનું નાવ ભરદરિયે ભટક્યા કરે, એમ હું રાતરાત ને વનવન ભટક્યો છું.

આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલાં, કાઠિયાવાડના એક ખૂણાના ગામડામાં વિચિત્ર અને ઉત્સાહી સંજોગો વચ્ચે હું જન્મ્યો હતો. વિચિત્ર એ માટે, કે મારી માને એકે સંતાન જીવતું નહોતું. મારા પહેલાં બે ભાઈ ને બે બહેનો જન્મીને બંબે ચાર ચાર વર્ષનાં થઈને ગુજરી ગયાં હતાં. અનેક બાધા-માનતાઓ પછી હું જન્મ્યો હતો. છતાંય મારા જન્મનો કોઈને વિશેષ આનંદ નહોતો. એકાદ કોઈ રોગ ને મારું અસ્તિત્વ નષ્ટ થવાની પૂરેપૂરી સંભાવના હતી. તેમાં લાખો નિરાશામાં એક આશા સમાન હું જન્મીને જીવ્યો, એ આનંદની વસ્તુ હતી.

ઉત્સાહી સંજોગો એટલા માટે કે મારા ભર્યાભાઈઓ કુટુંબમાં સંતાન તરીકે હું એકલો જ હતો. બાપને ઘેર

તેમ મામાને ત્યાં પણ કોઈ સંતાન નહોતું. આ કારણે મારો ઉછેર અને મારું ભરણપોષણ લાડકોડમાં થયું. જોઈએ તેથી વધુ ખાવાનું મને આપવામાં આવ્યું. જરૂરથી વધુ મારી દરકાર રાખવામાં આવી. મારી પાછળની આળપપાળનો કોઈ પાર નહોતો. પરિણામે નાનપણથી હું નબળા બાંધાનો, બીકણુ ને ખરે વખતે હામ હારી જનારો બન્યો.

હીર-ચીરના પારણે હીચોળાઈ હું ચારેક વર્ષનો થયો, ત્યાં મારી મા સુવારોગમાં ગુજરી ગઈ. પછી તો જાણે પ્રુથનસીબીએ મારી સાથે રૂસણાં લીધાં, ને કમનસીબીએ મારી સાથે દોસ્તી બાંધી.

મારાં એક માસી હતાં. મારી મા ગુજરી ગયાના સમાચાર સાંભળી એ દોડી આવ્યાં. આવીને મને એમને ઘેર લઈ ગયાં. ન મોટું શહેર-ન તદ્દન નાનું ગામડું, એવા ગામમાં તેઓ રહેતાં હતાં. માસીના રાજ્યમાં મંદિરોનાં નગારાં ફાડવાં, કોડીએ રમવું, બકરીઓ દોહવી, માટીનાં શિવલિંગ બનાવવાં, ને પૂજા-ઉત્સવ માણવા, કબ્રિયા-કંકાસ કરવા, લીધેલી લત પૂરી કરાવવા કપડાં ફાડવાં કે ધૂળમાં રંગદોળવાં વગેરે, બાર બાદશાહી હું માણતો હતો..

મારા માસા હતા સુખી, પણ સદાના છંદે ચઢેલા હતા. પોતાની તમામ દોલત સદાના છંદમાં ગુમાવી બેઠેલા, પણ મેં એ વખતે અને પછી પણ જોયું છે, કે વિધાતા પતિ-પત્નીનાં જોડાને એકસરખાં નહિ, પણ પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવવાળાં છતાં એક બીજાની ખામીની પૂર્તિ કરનારાં સરજે છે. માસા બ્યારે આવા હતા ત્યારે માસી બારે

ઘરરખુ, ડાહ્યાં ને ચતુર હતાં. સુખી મા-બાપને ત્યાં નાનપણમાં ઝીક્સતારાનું કામ શીખેલાં. હુઃખના ઢંઢાડામાં આ કસળ કરીને કામતાં ને મોભાથી ઘર ચલાવતાં. એમનાં વધુમાં વધુ નાણાં ને એમનો વધારેમાં વધારે વખત એ મારી પાછળ બગાડતાં. કાચુ કે હું નમાયો હતો !

માસીની પ્રેમાળ છાયામાં હું પિતાને પણ વિસરી ગયેલો, માતાને તો આજ પણ વિસરી ચુકેલો છું. સમજણો થયો ત્યારે એક છોકરો, જે મારી સાથે ભણતો હતો, એની મા તાજી મરી ગયેલી. એ મને ઘણી વાર કહેતો: “મારી મા આકાશમાં ગઈ છે. રાતે સૂતો સૂતો હું એને તારાઓની વચ્ચે શોધું છું.” તે પછી રાતે પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મેં પણ તારાઓ સામે એકી ટથે નિહાળવા માંડેલું, પણ માનું મેં ત્યાં કદી ન દેખાયું તે ન દેખાયું. પણ ક્યાંથી દેખાય ? માતાના પવિત્ર સિંહાસન પર માસીની મૂર્તિ બિરાજમાન થઈ ગઈ હતી.

એક વાર પિતાજી મારી ખજર કાઢવા આવેલા. હું શેરીમાં રમતો હતો. ડોઈ સાથે માસીએ ખજર કહાવી: “અલ્યા, તારા બાપ આવ્યા છે.”

“તે ભલે આવ્યા, આપણે શું ?” મેં આવો જવાબ ડોઈ સાથે આપેલો. હું શેરીમાં રમતો હતો. આછું આછું યાદ છે, કેં અમે એ વખતે એક મહાન ભગીરથ સાહસમાં ગુંથાયેલા હતા: રાજા ભગીરથ સ્વર્ગમાંથી ભાગીરથી (ગંગા) તાણી લાવ્યા તેનાથી પણ મુશ્કેલ ! વાત એવી હતી કે ઘણે દિવસે તૈયબ વોરાની બાડી બકરી લાગમાં આવેલી. શું ભારે એના

આંચળ! ચાલે ત્યારે જમીન પર અડે. હાથ અડકાડીએ કે તરત દૂધનો કુવારો વધુટે. તૈયબ લૂગડાંની એક કોથળી ખાંધી રાખે. અમારી નજર બકરી પર છે, એની વેરાળને અબર પડી ગયેલી: ત્યારથી એ અમારો પાકો વેરી બનેલો. મોં ઠાવકું રાખીને એના ઘર પાસેથી નીકળીએ તોય એના મનમાં લાખ શંકાઓ જાગે. અમને ફાટયે મોંએ ગાળો દે, ને કંઈ બોલીએ તો છૂટે હાથે ઘા કરે. બકરી પાસે તો ઢુકવાય ન દે.

આજે તૈયબ સ્ટેશન પર ગયેલો. કેરીનું વેગન આવેલું એટલે માલ કઢાવતાં ને તેનો નિકાલ કરતાં સહેજે વાર થાય. આ બજર અમારા માહિતી ખાતામાં આવી, ને અમે મેદાને પડ્યા. એક ગલીમાં બકરીને આંતરી. એકે કાન પકડ્યા, બીજાએ પગ પકડ્યા, એકે માંડી દોહવા. દોહવા માટે નાની એવી માટીની કુલડી મળી આવેલી: હાથ અડે ને દૂધનો તો કુવારો છૂટે, એટલે નાની કુલડી તો ઝટ ભરાઈ જાય. પછી તો દોહતાં દોહતાં કુલડી ભરાય એટલે વારાફરતી પીવાનું શરૂ કર્યું. સાથે સાથે દૂર દૂર કોઈ દાઢી ફરફરતી દેખાય, તો રકુચક્કર થવાની પૂરતી તકેદારી રાખતા જઈએ. ચોરીનાં ભોર મીઠાં લાગે, એ વાત તો તમે સહુ જાણો છો જ. અમે એ દહાડે અનુભવી. કામ પતાવીને ઘેર આવ્યો ને સીધો માસી પાસે ખઉખઉ લેવા પહોંચ્યો. પિતાજીએ પાસે બોલાવ્યો, પણ હું તો જવાબ આપ્યા વિના ખઉખઉ લઈને બહાર દોડી ગયો. અજાણ્યા સાથે બોલતાં હું હંમેશાં શરમાતો. પિતાજી બે દિવસ રોકાઈ મારે માટે મીઠાઈ, ભરત ભરેલી ટોપી ને રમકડાં આપીને પાછા ફર્યા.

બાર ગામની બાદશાહી ઘેર તાણી બાંધી હોય એવા શુભાનથી હું જીવતો હતો. માસી મારી બાદશાહીમાં કેઈ વાતની ખામી ન આવે એની પૂરી કેશિય કરતી. એ રાત—દહાડાના ઉબગરા વેઠતી, અડધે પેટ રહેતી, અડધે કપડે થીંગડાંવાળા લૂગડે ચલાવતી, પણ મને ઓછું આવવા ન દેતી. સારું ખાવા, સારું પહેરવા ઓઠવા ને સારું વાપરવા આપતી—કારણ કે હું નમાયો છોકરો હતો.

એક દહાડાની વાત છે. ચરમાં ચડાવીને જરી ભરત કરતાં માસીના હાથ એકાએક ધ્રજવા લાગ્યા. સોય હાથમાંથી પડી ગઈ, ને ત્યાં ને ત્યાં તેમને સુઈ જવું પડ્યું. માસીને સોપારી ખાવાનો શોખ હતો. પાડોશીઓએ કહ્યું: “એ તો સોપારીનું મીંજ ખાવામાં આવ્યું હોય તો આવા ચક્કર આવે.” આ વાતથી તરત તો મનનું સમાધાન થયું, પણ એ લાંબો વખત ન ટક્યું. ચારેક દિવસો ગયા કે એક દિવસ રોટલી વણતાં વણતાં ફરી હાથ ઝલાઈ ગયા, ચકકર ચડી આવ્યા. આ વખતે રોગ કંઈક ગંભીર જણાયો. માસાજઈ ને દવાખાનેથી દવા લઈ આવ્યા.

દવાથી ફાયદો થવાને બદલે ગેરફાયદો જણાવા લાગ્યો. વૈદ દાકતરને બોલાવ્યા. એમણે મોટી મોટી વાતો કરી. એક જોશી આવ્યા. એમણે શનિની વક દૃષ્ટિ જણાવીને પનોતી છાતીએ લોઢાના પાચે ચડી બેઠી છે, એમ કહ્યું. બાર બ્રાહ્મણ જમાડવા ને શનિવાર રહેવાની સલાહ આપી. ત્યાં તો વળી કેઈ સ્નેહી એક ગાંડડી જેવા લાગતા મંત્રધારકને બોલાવી લાવ્યા. ગેરૂઆ રંગનાં કપડાં એણે પહેર્યા હતાં. નીચે

મદ્રાસીની જેમ ધોતિયું વીંટેલું, બદન પર પહોળું પહેરણું ને ટીકીઓવાળો ભરત ભરેલો કબજો ચડાવેલો ને માથે ફાળિયું વીંટેલું. પહોળી દાઢી હતી. આંખો લાલચટક ને ડરામણી હતી. એનો અવાજ ઘોઘરો હતો ને નાનાં છોકરાંમાં ભય પ્રેરતો. એના હાથની ઓળી તિલેસ્મી સંસારના ખબના જેવી હતી. એમાં અલાદીનની વીંટી, અલીબાબાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો મંત્ર કે ખાપરા-કોડિયાની સહુને જાગતાં ઊંઘમાં નાખી દેવાની-એવી ન જાણે કંઈ કંઈ સિદ્ધિઓ હતી !

જેએક મિનિટ એ માસી સામે જોઈ રહ્યો. થોડા અડદના દાણા આડાઅવળા નાખી, થોડીવાર મૂંગો રહી એકદમ મોટે ઘોઘરે અવાજે કહ્યું : ‘ અરે ઉસ્તાદના ઇલમની ખલિહારી છે. માર્છ, તને કેઈએ ભારે મૂઠ મારી છે. ઓમ, કાલી, મહાકાલી, ખુદાઈ ખપ્પરવાલી, તેરા વચન ન જાય કણુ ખાલી. અરે માર્છ, કહેો તો સામી મૂઠ ફેંકું. લોહીના ઝાડા કરાવું. ઉસ્તાદના ઇલમની પરખ તો જુઓ. ’

અમે આ સાંભળી ભારે ઉશ્કેરાઈ ગયા. અરે, માસી જેવા ભગવાનના માણસ પર મૂઠ ફેંકનાર એ મહાપાપીનો નાશ કરી, પૃથ્વી પરથી તુરતાતુરત અધર્મનો ભાર હળવો કરવો જોઈએ. અમે સહુ સામી મૂઠ ફેંકવાની મંજૂરી આપવા એક પગે થઈ ગયા, પણ માસીએ અમારા ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી ઢોળ્યું. એ શાન્તિપૂર્વક બોલ્યાં : “ભાઈ ઉસ્તાદજી, મારે કેઈને લોહીનાં ઝાડા-ઝલટી કરાવવાં નથી. કેઈ આપણું ભૂંડું થું કરે, એ તો આપણાં કરમ. વળી કરનારનાં કરમ કરનાર જાણે. આપણે આપણા કરમના ધણી. કેઈ ભૂંડું થાય તો સામા

આપણે ભૂંડા શા માટે થવું ? એમ ને એમ સારું થવું હોય તો કરો. ”

“ માઈ, આ તો મૂઠનું કામ. ફેંકવી સહેલી, પણ વાળવી આસાન નહીં. ‘લલા લલાઈ ના તજે’ એ પણ ઉસ્તાદના બોલ છે. તમારી મરજી હશે તો તેમ કરીશ. ફક્ત તમારે દશ રૂપિયા વધુ આપવા પડશે. મૂઠ હું જ ઝીંકી લઈશ, ને પછી ઓછી નાખીશ. બાકી તો માઈ, કહો તો ગુનંગારનું નામ, ઠામ, ઠેકાણું સુદ્ધાં આપું. આ કંઈ બકી બકી બાતાં નથી. જીવતી જાગતી બિધા છે. ” વિદ્યાને બદલે ‘બિધા’ શબ્દ એના મોંમાં ભારે આકર્ષક લાગતો.

“ ના રે ભાઈ, મારે નામઠામ કંઈ જાણવાં નથી. થનારું થઈ ગયું. હવે વળી નામ જાણીએ એટલે મનમાં ઊંચ-વેર વધે. મારે તો ઉસ્તાદજી, બહુ ગઈ ને થોડી રહી. ”

અમારા ઉત્સાહ પર પાણી ફર્યું : વેર લેવા તલસી રહેલાં અમે ખિન્નયાં, પણ મોટાં મનનાં માસીએ ‘ના’ની હા ન લાણી તે ન લાણી.

પેલો ગાર્ડી પછી રોજ આવે. સાથે એની ઝોળી હોય જ. બે ઘડી અમારી સાથે એ હસીને વાતો કરે, એની ઝોળી ખોલીને બતાવે. ઝોળીમાં એકાદ બે સાપ, એકાદ આંધળી ચાકરણ, બે એક પાટલા ઘો, એકાદ નવી જાતનું જાનવર હોય. કોડા, શંખ ને મોરાંનો તો પાર નહીં. એની વાતોથી જાણે એ એમ જાહેર કરે કે દુનિયાના કોઈ પણ માણસનું જીવન-મેાત એની મૂઠીમાં છે. કોને મારવું કે તારવું એ એના આપમુખત્યારની વાત હતી. બાળકોને અફસુતરસ

તરફ બહુ પ્રેમ હોય છે. થોડા દહાડા અમે એ માયાવી સૃષ્ટિમાં જીવ્યા.

પણ રોગ વધતો ચાલ્યો. અને જેમ રોગ વધતો ચાલ્યો, તેમ તેમ મારા વિષેની માસીની ચિંતાઓ વૃદ્ધિ પામવા લાગી. વહેલાં વહેલાં જાગીને મારા માટે રાંધી લેતાં માસી-હવે ઘણીવાર પાડોશમાંથી મારા માટે વાટકે દાળ કે કઠી માગી લાવતાં ને લોટ આપીને ચારેક રોટલી કરાવી આવતાં. હુમલા અણુધાર્યા થવા લાગ્યા. લાંબો વખત રહેવા લાગ્યા. મારે માટે તો ગમે તે કરે પણ પોતાની બાબતમાં તો એ ભારે ટેકીલાં. જ્યારે શરીર ઠીક હોય ત્યારે થોડું રાંધે! રાંધેલું પણ વળી હુમલો થતાં એમ ને એમ પડયું રહે! જે ખવાય કે ન ખવાય! ઘણી વાર કેવળ છાશ ને પાણી પર પણ બંધે દહાડા ચલાવે.

એક દહાડો એમણે કહ્યું: ‘માડું મોત હું દેખું છું. એ મારી પાંગતે આવીને બેઠું છે.’ પછી તો ચાર દહાડા સમૂળગાં ઝાડો-પેશાબ બંધ રહ્યાં. દવાદારનું એમણે નીમ લીધું. ભજન, સ્તવન ને સજાઓ સાંભળવા માંડી. સગાં-વહાલાંને સંભારી સંભારીને બોલાવ્યાં, ને મોટી જત્રાએ જતાં હોય તેમ સહુને ખમાવી (ક્ષમાપના કરી) લીધાં. હવે તો પાણી પણ ગળાની નીચે જીતરવું બંધ થયું. છેલ્લા ચાર દહાડાથી વાચા પણ બંધ થઈ. ઘડી બે ઘડીના મહેમાન હતાં માસી !

અધાં સગાંવહાલાં ટોળે વળીને બેઠાં છે. સહુ જાણે કરી. વાત અધીરાઈથી રાહ બેઠ રહ્યાં છે !

પણ બલી માસીનો જીવ કેમે નીકળે નહિ. મારા સામું ટકટક જીએ ને આંખમાંથી દડદડ આંસુ સારે. ચાર પહેનોમાં મોંજેણા જેવો એક હું અને તે પણ અળવીતરો, શરમાળ, ખાઉધરો, નખળો ને કંજિયાળો ! અરે, ન જાણે આ નમાયા અકોણા બાળને કોણ જાળવશે ? અંતરની દયા-માયા વિના આ રીસના ઝાડને કોણ ઉઝેરશે ?

કેટલાંક ડાહ્યાં સગાંઓ આ વાત સમજ્યાં. એમણે મને સમજાવીને, ખાવાનું-રમકડાં ખોળામાં ભરાવીને મોસાળ મોકલી આપ્યો. પાછળ ‘ માસી ’ મરી ગયાં. મેં એ વેળા શોક કરેલો કે નહિ, કશુંય યાદ નથી. આંસુ પાડેલાં કે નહિ, કંઈ સ્મરણ નથી; પણ એક વાતના સંસ્કાર આજે પણ મન ઉપર છે. કોઈની માસી મર્યાના સમાચાર સાંભળી જેટલો સંતાપ થાય છે તેટલો, કોઈની મા મર્યાના ખબરથી નથી થતો.

મોસાળમાં હું લાડીલો હતો. મારાં મામી બીજી વારનાં હતાં, ને તેમને સંતાન નહોતું. મારાં પહેલાં મામી સંતાનની ભૂખમાં જ મરી ગયેલાં. પરણીને આવ્યે ઘણો વખત વીત્યો, પણ મામીને તો અધરણી ન આવી. કંઈ કંઈ દવા-દારૂ કર્યાં, પણ દહાડો ન ચઢ્યો તે ન જ ચઢ્યો. સંતાનની એ કાળે ભારે ઘેલછા. લોકો કહે કે વાંઝિયાના ધરની ચણ્ય ચકલાં પણ ન ચણે. સંતાનભૂખી મામીને કોઈ વેરવણે ઢાઝમાં પણ મોં ઠાવકું રાખીને કહ્યું: ‘ એક રસાયણ ખતાવું, ખાઈ ! મોરચુથુ છાથમાં ઘોળીને નરણા કોઠે પીઈએ. દલમાં દીવા થાય. શેગ, દોગ, સંતાપ બાય ને દીકરા રહે. ’ ભોળી મામી.

આમા કંઈ ન સમજી. એ તો એક દહાડો કટોરો ભરીને પેલું ‘રસાયણ’ ગટગટાવી ગયાં, પછી તો પેટમાં વાઢ થઈ થઈ. દોડાદોડી થઈ રહી. ઘણું ઓસડવેસડ પાયાં, પણ છેવટે ઓકતાં ઓકતાં મામીનો જીવ નીકળી ગયો. અરે, આપણુ બાળકને દુનિયાની કંઈ કિંમત નહીં, ને દુનિયા બાળક પાછળ કેવી મરી પડે !

મામાનું ઘર ઘણું મોટું. આગળ મોટી ડેલી ડેલીએ બેઠા બેઠા ઘણા ધરડાઓ સવાર-સાંજ સોનાની નાળવાળો હોકો ગગડાવ્યા કરે ને ગામગપાટા હાંકે. ઘેર ઘણાં દુઝાણાં. રોજ વઢોણાં હોય. રોજ સવારના શિરામણમાં બાજરાના રોટલા પર માખણ ખાવા મળે. ઘેર મામાને ચઢવા એક પાણીવાળી ઘોડી હતી. મામા જાતે એની સંભાળ લે. ઢોરને ખવરાવવાનું આજે માણસને મળે છે, એથી પણ સારું. ઢોરને ખાવા શેરફીના ભારા આવે, ટોપરાનાં કાછલાં આવે, બાજરાની ધૂધરી રંધાય. અમે બાળકો આમાં ભાગ પડાવતાં. ઢોરનાં ખાણાંમાંય અમારો ભાગ. મહિનામાં એકાદ બે વખત બળદોને ઘી પવાય. ઘોડીનાં જોગાણુ માટે ચણાના કોથળા ડેલીમાં પડયા જ હોય. રાતડિયાંની (ગાજર) ઋતુમાં રાતડિયાં, ને ઉનાળે મીઠો મધ ચારાડિયો આવે. રોજ ગોકળી ઢોર દોહવા આવે. ગોકળી ન આવે એ દહાડે બમે જોરાવર મામીઓ દોહવા બેસે, પણ દોહતાં થાકી જાય એટલું દૂધ નીકળે.

દિવસો સુંદર હતા. જીવન રમતિયાળ હતું. સપનાં પણ સોનાના પહાડોનાં, દૂધની નદીઓનાં, રૂપેરી પંખીઓનાં ને આકાશની પરીઓનાં આવતાં.

અચાનક મામા ટૂંકી માંદગીમાં ગુજરી ગયા. બહેનો વેપાર સમેટાઈ ગયો. ઉધરાણીનો લાંબો-પહોળો પથારો એમ ને એમ રહ્યો. દિવસો પલટાયા.

મારે મારા ઘેર જવું એમ નક્કી થયું. સારો સથવારો શોધાવા માંડ્યો. એક દહાડો સારો સથવારો મળતાં મારી પ્રિય ભૂમિને મેં રામરામ કર્યા. કર્યા એ કર્યા. એને અને મારે એવા વિભોગ પડ્યા કે ફરી બાલપણની એ પ્રિય ભૂમિને કદી મળાયું નહીં ! એનાં સદાં સપનાં જ રહ્યાં.

વારંવાર કોઈ ઊર્દુ કવિની એક કડી યાદ આવી કહે છે:

“રો રો કફસમેં ખુલખુલ, ગુલચીંસે કહ રહી હૈ !
દેખા નહી હૈ ગુલ કો, જખસે ચમનસે નીકલે !”

પિતાજીની છત્રછાયામાં આવ્યો, પણ ઘણા દિવસ સુધી મન ઠરે જ નહીં. એમ લાગ્યા કરે કે આ મારું ગામ નહીં, આ મારું ઘર નહીં, આ મારાં સગાં નહીં, હું તો બહારથી આવેલો કોઈ પરદેશી છું ! દિવસો વીતતાં મને ભાન આવ્યું કે આખી પૃથ્વીમાં મારું કાયદેસરનું આ જ ઠેકાણું છે. આ મારું ઘર ને અહીં હું પોતાને ત્યાં છું. ખીજે રહેવામાં મારું સ્વમાન નહીં.

પરદેશી અને દેશી વચ્ચે ભારે ફેર છે. દેશી બન્યો કે જાણે બધું પલટાવા લાગ્યું. વૃક્ષો મને વાતો કરવા લાગ્યાં. હવા મને પ્રેમ કરતી લાગી. રસ્તાની વેફર મને આજ-પંપાજ કરતી લાસી. થોડા દહાડામાં હું અહીંનો બની ગયો. માસીને સ્થાને ફરિયા આવીને બેઠાં. કોઈની પણ

પાંખમાં ભરાયા વિના મારા નખળા મનને શાન્તિ ન વળતી. ક્ષીળા નાનપણમાં વિધવા થયેલાં. અમારા કુટુંબને વારસામાં મળતા સ્વમાનનાં એ પૂજારી. કોઈનું વેણુ ન સાંખે. એમનું પઠખું મને હુંકાળું લાગ્યું.

એક દહાડો મારે માટે એ નાનકડી વીંટી ઘડાવી લાવ્યાં. કેવી સુંદર ! અંદર એક માણેક હતું. હું તો ક્ષીળા પર આફરીન થઈ ગયો. ખાવાનું પણ એમની સાથે, સુવાનું પણ એમની સાથે. ધૂવડ અને ચીખરીની બહુ બીક લાગે. એ બોલે ત્યારે ક્ષીળાને બથ ભરી લઈ. ક્ષીળા સૂતાં પહેલાં વાતો કહે, ગંગારામ પોપટની અને કૃષ્ણલાલ કાગડાની ! કુલણશી દેડકાની ! આપકર્મીની ને બાપકર્મીની ! સોનબાઈની ને રૂપબાઈની !

આજે પણ જ્યારે નીચેની પંક્તિઓ કોઈને મોંએ સાંભળું છું, ત્યારે ત્રણ ત્રણ દશકાનો પડદો ચિરાઈ જાય છે, ને મન બાળપણને યાદ કરવા દોડે છે.

“ ઠગાઠૈયા કરીએ છીએ,
ચાંચુડી ઘડાવીએ છીએ;
બાવ રે કાબરબાઈ,
અમે અમારે આવીએ છીએ. ”

એક દહાડો ક્ષીળા એમનો સરસામાન ખાંધવા લાગ્યાં. મારો સામાન જુદો જુદો તારવીને મૂકવા લાગ્યાં. ક્ષીળાએ મને પડખામાં લીધો, ગાલ પર બચી લઈને કહ્યું; ‘ બેટા, શણ રહેજે. હું જાઉં છું. ’ હમેશાં આવી વિષમ વેળાએ મારા

ગળામાં ખરખરી બાઝી જતી. હું કંઈ બોલી ન શકતો. મેં વિચાર્યું: ક્ષ્મિયા ક્યાં જતાં હશે ? માસી ગ્યાં ત્યાં ? નારે ના ! મેં પાડોશીઓને પૂછ્યું: તેઓએ કહ્યું: “ ભાઈ, તો તો સારું. હિંદુ વિધવાને માગ્યું મોત ક્યાંથી ! ”

ક્ષ્મિયા અમારા દેશમાં જતાં હતાં—અમારાં બુદ્ધાં દાઢી મા પાસે. મેં કહ્યું: “ મને સાથે લઈ જાઓ. ”

“ તારી નિશાળ પડે, ”

રે, નિશાળ ! કેવી દુષ્ટ કે મને વહાલાંથી વિયોગ કરાવે. મેં કહ્યું: “ અરે, મને તો એ ગમતી જ નથી. તમારા કરતાં મારે મન નિશાળ વધુ નથી. ”

ક્ષ્મિયા હસ્યાં. દીકરો ન લાભે ને દીકરી ન પરણે, એ એ વાત કેમ ચાલે ? ક્ષ્મિયા ગ્યાં. મારે માટે તો માસી જવાથી પણ વિશેષ દુઃખદ પ્રસંગ હતો.

ક્ષ્મિયા ગ્યાં ને છેલ્લા દિવસોમાં ધૂવડે ભારે ઉપાડો લીધો. રોજ રાતે કલાકો સુધી ગળ્યાં કરે. એ ભયંકર અવાજે મારું રૂંવેરૂં ધૂળ્યા કરે. મારા બાલમિત્રો કહે, “ એને ઈંટનો કકડો કે માટીનું ઢેકું બૂલેચુકે મારીશ મા. નહિ તો એ ઢેકું લઈને કૂવામાં નાખશે. ઢેકું જેમ ગળતું જશે, એમ તું ગળી જઈશ. ”

ભારે મૂંઝવણ ! એવી મૂંઝવણ તો રામે રાવણ મારતાં નહીં અનુલવી હોય. અધૂરામાં પૂરું વળી એક મિત્રે મને ખાનગીમાં કહ્યું. “ જો, રાતે ઘરના મોભારે બેસીને તને નામ દઈને એ બોલાવશે. બૂલેચુકે હોંકારો દઈશ મા. હોંકારો

હીધો કે આવી બન્યું.” આ સાંભળી ઘોળે દહાડે મારાં રૂવાં ખડા થઈ ગયાં.

હે રામ, મારે તો ઉપર આલ ને નીચે ધરતી. આ દુઃખ કેને કહેવું ?

આખરે મેં પણ અહીંથી ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો—પણ કયાં ? ક્ષીણની જેમ મારા માટે આ દુનિયા પર જવા જેવું કોઈ ઠેકાણું હું જાણતો નહોતો. માસી ને મામા ગયા ત્યાં જવાનું મન થયું. સાંભળ્યું હતું કે ભગવાન ભારે દયાળુ છે, પણ ત્યાં જવા માટે સારો સથવારો મળે તો ને !

ગામ આખું કર્યો, પણ સારો સથવારો ન મળ્યો, તે ન મળ્યો. સહુ સુખી હતાં, મુજ દુઃખીને કોણ સાથ આપે ! છતાં સાવ સહુની નિંદા કરું તે ખોટી છે. ક્ષીણ ગયા પછી અચાનક મને એક સાથીદાર મળી.

શેરીમાં એક કૂતરી હતી. ઘોળી બાસ્તા જેવી ! કપાળે રૂપાળું તિલક તાણેલું. છેલ્લા દિવસોમાં ખાવા પરથી રુચિ ઘટી ગયેલી. મારું વધેલું હું એને આપી દેતો. આથી એને મારા પર ભાવ ઉપજ્યો ને પછી તો હું બહાર નીકળું તો પૂંછડી પટપટાવતી, એની પીળી પીળી આંખોથી મારી સામે એકીટશે જોઈ રહેતી—જાણે કંઈ કહેતી ન હોય !

એક દહાડો મારી પથારીમાં એ ચઢી આવી. મને એના પર હેત જાણ્યું હતું. મેં એને હાંકી ન કાઢી. ઉલટી પંપાળી. એણે મારું મોં સૂંધ્યું. એ રાતે ધૂવડની મને બીક ન લાગી, બલકે એક રાતે ધૂવડના અવાજ સામે એ એવું

ધૂરકી કે બાપડો ચુપ થઈ ગયો ! હું બણે ઇડરિયો ગઢ
 હત્યો. મારું ભિંચું મન થાળે પડવા લાગ્યું.

આનંદમાં અમે જીવતાં હતાં. એક દહાડો હું રોટલાની
 ઝીણી ઝીણી કરચો દૂધમાં બોળીને ખવરાવતો હતો, ત્યાં એને
 ઘૂરી આવી. એકાએક જીભ બહાર નીકળી આવી ને એમાંથી
 લાળ ટપકવા માંડી. આંખો ચકળવકળ ચકળવકળ થવા લાગી.

આડોશીપાડોશીએ રીડિયા રમણ કરી મૂકી. લોક
 લેખાં થઈ ગયાં. એક જણે જોરથી ખૂમ મારી : “અરે,
 કૂતરી હડકાઈ થઈ છે.”

મને કોઈએ જોરથી ખેંચી લીધો. ઘરમાં પૂરી ખારણું
 બંધ કરી લીધાં. ભારે હોહા ને ધમાધમી મચી ગઈ. લાઠી,
 બાલા, વાંસી શોધાયાં. મને લાગ્યું કે આ લોકો એને મારી
 નાખશે. હું એને બચાવવા દોડ્યો. મારા ગાલ પર એક
 તમાચો પડ્યો.

થોડીવાર લાકડીઓની ત્રમજટ બોલી રહી. મોટા હોકારા
 થતા રહ્યા. મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. હું આંખો દાબીને
 નીચે બેસી ગયો.

થોડીવારે કમાડ ખુલ્યાં. હું રડતી સૂરતે બહાર ધસી
 આવ્યો. ત્યારે બધાં વિખરાઈ રહ્યાં હતાં, ને ગામનો જોળગાણો
 (ભંગી) મારી વહાલી કૂતરીના દેહને દોરડીએ બાંધી ઢસડી
 જતો હતો.

ભાગ્ય તે કેવું ? મેં જે ગાડનો છાંયો લીધો કે એ
 બિચારું બળીને ખાખ ! આમ કૂટેલા ભાગ્યથી જીવવા કરતાં

ભગવાનને ઘેર જવું શું ખોટું ! સંગાથ તો મળે તેમ નહોતો. મને ઉપાડી લેવા મેં ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા માંડી.

મારી સાથે ઘણાં જન્મ્યાં હતાં. કહે છે કે કાળી કૂતરીનાં બે કુરકુરિયાં, ઘરની મંગળા ગાયનો વાછડો, ને ગામના રાજાનો કુંવર એ બધાં મારી સાથે જન્મ્યાં હતાં, ને બધાં વહેલાં વહેલાં ભગવાનને ખોળે ગયાં હતાં : તો બલા હું શા માટે નહીં ! અદલ ઇન્સાફનો ધણી પક્ષપાત કાં કરે ? મારો કંઈ વાંક ગુનો !

મને મિત્ર મળ્યો

[૨]

ડિંચું જિંચું મન રાખીને ઘણા દિવસ સુધી ફર્યો. ઘણા દહાડા ભગવાનને ઘેર જવા માથાકૂટ કરી: પણ કંઈ ન વળ્યું. ઊલટું જે ભૂમિ આજ સુધી અણગમતી લાગતી હતી, એના પર મન ઠરવા લાગ્યું. જીવતો નર ભદ્રા પામે તે આનું નામ! મારું બાળક મન આ ભૂમિ સાથે મીઠી માયા કેળવવા લાગ્યું. હું એનો ખનતો ચાલ્યો. એ મારી ખનતી ચાલી. ભૂમિ પણ આખરે માતાની જાત ખરીને ! મા દીકરાના અંગ્રોલા કયાં સુધી ચાલે ?

વનજંગલોથી વીંટાયેલું, સુંદર સાબરમતીના કિનારાની જિંચી લેખડ પર વસેલું એ નાનું પણ સુખી ગામ હતું. ગામને એક છેડે, માટીની લેખડોમાંથી, એક નાનું ઝરણું શંકરની દેરી પાસેથી નીકળીને વહેતું હતું. અડધો માઈલ ચાલીને એ સાબરમતીમાં વિલીન થઈ જતું.

×સાબરનાં વાંઘાઓમાં આવેલા આ પ્રકૃતિરમ્ય ગામમાં અમારાં સહાધ્યાયી ને શિક્ષિકા એક જર્મન વિદ્વાની એન ગાડામાં એસીને આવેલાં. અહીંની કુદરત જોઈને તેઓ ખુશ થઈ ગયેલાં, ને પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢેલા.

સંત ઋષિરાયજી આ ગામમાં થઈ ગયેલા. એમના વંશજો સાથે અમને નિકટનો સંબંધ ! એમણે બાંધેલી ‘એકલસંગી’ સાબરમતીને કાંઠે ઊભી ઊભી વાદળથી વાતું કરે. નીચે પાણીનો પ્રવાહ ધીરું શુન્ન ગાતો ચાલ્યો જાય: ને કિનારે ઊભેલી ભેખડ માથે નાના દેવવિમાનશું, ધોળી ધબ્બ ફરકાવતું મંદિર ખડું હોય. નાની એવી ધર્મશાળા, નાનું એવું મારુતી મંદિર ! હવા ત્યાં ગીત ગાતી વહે.

જેવી એકલસંગીનું ધામ એવી કલેસર (કુલેશ્વરી) માતા. ગામના પાદરે થઈને સ્ટેશન જતા રસ્તાને કાંઠે એ ધામ આવેલું. બારે ઘેઘૂર વડલો છાંય કરીને ઊભેલો. બાજુમાં નાનીશી તળાવડી. ચોમાસો-શિયાળો જળ રહે ને ઉનાળો કુંભાર ઈંટો પાડે. નાની ધર્મશાળા ને નાનો બાગ. પહેલાં એક મૈયા (બાવણ) રહેતાં હતાં. એણે સુંદર બાગ લગાવ્યો હતો. અમારું સાંજનું રમતનું સ્થળ એ !

આવું જ એક ભોંયરું હતું. અમે બધા માનતા કે અંદર સાત ખંડ છે, ને એના ત્રણ માળ ભોંયમાં છે. પાતાળકૂવો ને સોનાની હોંયણખાટ એમાં છે. એક મેં વાર મીણખત્તી સળગાવી એમાં જવાનો પ્રયત્ન પણ કરેલો, પણ કાનકડિયાંનો બારે અખાડો ! એક સાથે પચીસ-પચાસ ક્યાંયથી નીકળી પડે ! ઘડું કહે, આ તો ચોકીદાર છે. આગળ વધશું તો નાક ને કાન કરડી ખાશે. એ દહાડેથી અંદર જવાનો પ્રયત્ન બંધ કર્યો, પણ રોજ ત્યાં બહાર બેસી અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરીએ.

મોટા થયા ત્યારે અમને કોઈએ કહ્યું: ‘આ તો ગ્રામીણી આ દુકાળમાં કામે આવેલા મજૂરોએ માટી ખોદતાં

ખોદતાં આ રીતનું ઘર બનાવ્યું હતું. ઉનાળે ઠંડકમાં એમાં પડયાં રહેતાં. ' આ ખુલાસો ન ગમ્યો. એમાં નગ્નસત્ય હતું, પણ અમને ગમે તેવી કલ્પનાની રમ્યતા ન હતી. અમને લાગ્યું કે આ વાત ન જાણી હોત તો અમને કંઈ નુકસાન નહોતું.

આ લોંચરાથી થોડી દૂર મેતાવાડી નામનું સ્થાન હતું. ત્યાં વાડી ય નહોતી. ને કેઈ મહેતા રહેતા પણ ન હતા. ગામનું ચોમાસી પાણી ત્યાં થઈને લાંબરમાં વહી જતું. ચોમાસી ચીલડાના ને ભીંડાના વાડા અહીં થતા. અહીં એક ફૂવો હતો. એ ' મેતા વાડીના ફૂવા ' તરીકે જાણીતો હતો. એમાં એક વાર જીવાભાથી નામના રજપૂતનો આંધળો બળદ પડી ગયેલો. ને કાઢ્યો ત્યારે દેખતો થઈ ગયેલો. ત્યારથી આખું ગામ એને ' દેખતો ફૂવો ' કહેતું ને એના પાણી માટે ભારે ભીડ રહેતી.

આવો જ એક બીજો ફૂવો કિયાડીનો હતો. ગ્રામ્ય-જીવનનો ઈતિહાસ એણે પોતાના જળમાં સમાવ્યો હતો. પાણી ભારે નરવું, પણ પાણી ભરનારીને અડધો માઈલ ચાલવાનું ને મોટો છાતીભર ચઢાવ માથે બેડું લઈને ચઢવાનો ! ત્યારે એ પાણી પીવા મળે : આજે તો વગર ભારે એટલું ચાલીને આવવું ય આપણને આઝાદીના લડવૈયાઓને ભારે પડે, તો આ તો માથે બંધે ભારે બેડાં લઈને ચઢવાનું ! ને એવાં ચાર પાંચ વાર બેડાં સારી લાવવાનાં ! પણ કિયાડીનો ફૂવો અમને એ રીતે મહત્ત્વનો નહોતો. એનું મહત્ત્વ તો મહિને-પંદર દહાડે એકાદ બાઈ એમાં પડીને મરી હોય એનું રહેતું. એ વેળા આખું ગામ ત્યાં હુલ્લકતું. મરનારી

આટે કંઈ કંઈ બોલાતું. એના કુટુંબ વિષે કંઈ કંઈ વાતો થતી. આમ્યજીવનની બીજી બાજુ આ વેળા બાણવા મળતી ને ઘડી વાર ગામડાં પર તિરસ્કાર છૂટતો. શહેરની સ્વતંત્રતાની હવામાં જીવતી સ્ત્રીઓ તરફ માન પ્રગટતું, પણ બ્યારે બાણ્ય કે શહેરમાં પણ ‘પ્રાયમસનો અકસ્માત-રાંધતાં દાઝી મર્યા’ નો બનાવ એ બીજી રીતના શહેરી આપઘાતો હતા, ત્યારે વળી નવીન વિચારસરણીએ જન્મ લીધો; પણ એની સાથે આપણને અહીં નિસ્ખત નથી ! આવો બનાવ બન્યા પછી આ કિયાડીનું પાણી બેચાર દહાડા કોઈ પીતું નહિ ! પછી પાછી એની એ ઘટમાળ !

આ કિયાડી પાસે એક ફૂડલું હતું. ફૂડલું એટલે ખેતરમાં કરેલો બાગ. એ જટાલાનું ફૂડલું કહેવાતું. જટાલા નિર્વંશ ગયેલા. કહે છે, કે મરીને અહીં સાપ ધર્મને ફૂવામાં રહેતા. અવારનવાર દેખા દેતા. ફૂડલામાં જામફળી, જાંબુડી, આંખા ને દાડમડી હતાં. જટાલાનાં વહુ દયામાં જીવ્યાં ત્યાં સુધી એની ઉપજ ખાધી. જટાલા સાપ થયાના સમાચારે કોઈ વિધવાના એકે ઝાડને હાથ ન અડાડતું.

આ ફૂડલાને ઓતરાદા છેડે અડીને એક નાનકડા ખડક નીચેથી પાણીનું ઝરણુ નીકળીને વહેતું હતું. અમે એને ‘ઝંઝરી’ કહેતા. પાણીની ખારેમાસ જીવતી સરવાણી. અમે એને રોડીને મોટી બનાવીએ, વાળીને આઘી-પાછી લઈ જઈએ, પણ એ તો વદ્યા જ કરવાની ! એના બંને કિનારે આવળના છોડ પીળાં સોનેરી ફૂલથી લૂંળીઝૂળી રહેતા.

આથી પણ વધુ આશ્ચર્યનો દિવસ તો અમારા ગામના

રાજાજી જ્યારે બે ઘોડાની બગીમાં બેસીને બહાર ફરવા નીકળતા તે હતો. સુંદર ઝુગટ, કિનખાખનાં કેડિયાં, કમરે સોનાની તલવાર, ગળામાં મોતી-માણિકની માળા, કાનમાં હીરાની શેલકડીઓ, પગે સોનાનો તોડો ને હાથે સોનાની પોંચીઓ. મોં રાજતેજથી દમકતું, સુંદર વાંકડિયા મૂછો. જ્યશિખરી ને વનરાજ ચાવડાના એ સ્ત્રીધા વંશજો ! હું એમને 'જ્યશિખરી' નો અવતાર કહ્યો. દહેરાના દેવ જેવી ભક્તિથી મસ્તક નમાવતો.

રાજાજીને એક કુંવરી હતી. એ મારી નિશાળે બાંધે. શીંગલા ઘેટાની ગાડીમાં બેસીને રાજ આવે. તેજ તો વેરાય. રૂપ તો ઢાળાય. અમારે માટે આ બધી દેવમૂર્તિઓ હતી ને ફરથી દેખવાની ને પૂજવાની હતી.

આ બધાં સાથે અબાણી પ્રીત કરતો ચાલ્યો. એવામાં ગામપાદરની આંબલીઓમાં એક દહાડો તંબૂ ખોડાયા ને લશ્કરના ઘોડાઓ હમચી ખુદતા આવી પહોંચ્યા. નાનકડું ગામ પ્રવૃત્તિથી ધમધમી રહ્યું. રાજાજી ખુદ પોતે દોડાદોડ કરવા લાગ્યા, નિશાળમાં માસ્તરો અમને સંવાદો ગોખાવવા લાગ્યા. સાફસુફી તો આખો દિવસ ચાલ્યા જ કરે.

અમે તો આંબલીઓની આબુબાબુ ચાર છના ટોળામાં ફર્યા કરીએ. એક દહાડો બે ત્રણ સવારો પાસેના ગામમાં જઈ માછલાં ને માંસ લઈ આવ્યા. અમારા ગામમાં તો ખુદ રાજાજી પણ જીવહત્યા ન કરી શકે, એવું મહાજનનું જોર ! પણ ન બાંધે આ કેણુ દેવતા આવતો હતો કે બધી

છૂટ મુકાઈ હતી. અંધારી તળાવ પર શિકાર માટે પણ
ઓડા બંધાયા હતા.

ગામના પાદરમાં એક મોટો માંડવો ઊભો કરવામાં
આવ્યો ને એના પ્રવેશદ્વાર પર સુંદર કેરણી કરવામાં
આવી. દાડખાનું પણ ફૂટવાનું હતું ને એ માટે થાંભલા
ખોડાઈ ગયા હતા.

આ બધી તયારી જેના માટે હતી, એ મહાન દેવતા
આવવાની ઘડી આખરે આવી પહોંચી. એકાએક અનેક જાતનાં
હથિયારોથી સજ્જ એ સવારો પહાડી ઘોડા દોડાવતા અમારી
વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયા. અમે આંખની ડીકી સ્થિર કરી નિહાળી
રહ્યા. થોડીવારમાં એ પાણીદાર ઘોડા પર ચઢીને આવતાં
ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષ દેખાયાં. એક હતો પોલીટીકલ સાહેબ, બીજો
હતો એની મડમ ! પણ શું રવાબ હતો એમનો ! બાજુ
પૃથ્વીનો વિજય કરીને આવતા દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય !
પણ સાહેબ કરતાંય મડમનું અમને આશ્ચર્ય વધારે હતું !
ઐરાની જાત, મરહનો પોથાક પહેરે, ઘોડે બેસે ને મરહની
જેમ હાલે, ચાલે !

સહુ એમને નમી રહ્યા ! નાના-મોટા, વેદપુરાણી,
શેઠ-થાહુકાર સહુ તેમને વંદી રહ્યા. ખુદ અમારા રાજાજીએ
જ્યારે એમની અદખ કરી ત્યારે તો એ ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષ
અમારી નજરમાં અલૌકિક પ્રતિભા બનીને વસી ગયાં. ગોરી
જાત તરફની એ માનભાવના મોટપણે પણ મનમાંથી ન ખસી.
ગોરાએના સંસર્ગમાં આવીને, તેમના શુણ્ણ દુર્ગુણ જાણ્યા
પછી પણ, મન ઉપરની એ શેહ લાંબા સમયે દૂર થઈ.

આમ આ ભૂમિના વાતાવરણ સાથે મારું મન ધડકતું થઈ ગયું. પરદેશી મટી દેશી બની ગયો.

ગામને પાદરે પિયાવો આવેલો. સવાર સાંજ ઠોસ ચાહ્યા કરે, ને કોસિયાના ‘ભલા મોરી રામા !’ એવા બોલ સંભળાયા કરે. ધણુનાં ધણુ અહીં પાણી પીવા આવે. પાસે જ પીંપળા, લીંમડા ને આંબલીઓની ઘટા જામેલી. પાણી પીને બધાં ઢોર એની છાયામાં બેસે.

ઝાડની ઘટામાં વાંદરાઓની લંગાર રહે. હનૂમાનના આ વંશજો કદી સખણા બેસવાનું શીખેલા હોતા નથી. આખો દિવસ હુકાહુક, આ ડાળથી પેલી ડાળ, આ ઝાડથી પેલે ઝાડ ક્યાં જ કરે ! નાનાં નાનાં ટીંણકુડાં બચ્ચાંને મા છાતીએ વળગાડીને રાખે ને કદી છૂટાં મૂકી આઘી આઘી નાસે. બચ્ચું માને પકડવા દોડે. આમ છલાંગ મારવાની કેળવણી અપાય. આખરે છલાંગ મારતાં થાકેલા બચ્ચાંને ખોળે લઈ ખવરાવે.

આમ વાનરોની નિશાળ એ વનરાજિમાં ને વૃક્ષ-ઘટામાં બેસતી.

આ વાનરોની બીજી નકલસમાં નરવાનરોની-બાળકોની નિશાળ પણ પાસે જ હતી. સાદી પણ સુંદર નિશાળ હતી. આંગણામાં નાનાં એવો કૂલબાગ હતો; ગુલાબ, મોગરો ને જાસુદના કૂલછોડ ત્યાં બિચ્યા હતા, ને જાઈ-જૂઈની વેલીઓ નિશાળના થાંભલે ચઢી હતી. નિશાળના આંગણામાં ને છાપરા પર આખો દિવસ મોર ટોકા ક્યાં કરતા. શાળાની એક તરફ એક પારસશુંદી બગી હતી ને આંગણામાં એક મોટો શેઘૂર વડ છાયા ઢાળતો હતો. છોકરાઓ પીંપળીદા રમવા

આવતા. મેં પહેલવહેલાં વિલાયતી નળિયાં આ નિશાળ પર જોયેલાં, ને વર્ષો સુધી મારી નિશાળની ગોરવગાથામાં એ નળિયાંની વાત સંઘરાઈ રહેલી.

નિશાળની દખણાદી દિશાએ એક નાની ધર્મશાળા હતી. જેવી સગવડભરી તેવી સ્વચ્છ. એના આંગણમાં એક મોટો પીંપળો ને નાની મળની લીંબડી હતી. રખડતા રઝળતા બાવા અતીત અહીં ધુણી ધખાવતા પડયા રહેતા. પડખે શુભાળી કરેણુના ચારેક મનોહર છોડ હતા. ધર્મશાળાની પરશાળમાં ગાડાં લઈ ને દાણો—ફુણી લેવા—વેચવા આવેલ ખેડૂતો રાતવાસો રહેતા.

ધર્મશાળાને ચાર ઓરડીઓ હતી, એમાં રાજના સલાટ, કડિયા કે રામલીલાવાળા આવતા ત્યારે રહેતા. કોઈવાર દરબાર-ગઢના જલસામાં ભાગ લેવા સોનપરી કે કૂલપરી જેવી ગાનારીઓ આવતી. એ પંચરંગી હીરચીર ઓઢતી, પાન ચાવતી, હોકા પીતી. અત્તરનો તો ઘણો કાઢતી. અમને ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ની વાર્તાઓની કોઈ ઢૂર એ રીતે જીવતીજગતી જોવા મળતી.

ધર્મશાળાને ઘસાઈ ને એક માર્ગ જતો હતો, સાબરનાં વાંઘાઓમાં. ત્યાં આખે રસ્તે પીલુડી, શુંદી, ને ચણીબોરનાં ઝૂંડ પડ્યાં હતાં. રૂપાળી દૂધે ભરી સાબર નદી પહોળા પટમાં વિસ્તરેલી હતી. મીઠા મીઠા મગફળીનાં ખેતરો ને ચીલડાના વાડા પથરાયેલા હતા. એ રસ્તેથી ગામતરે જતાં કદી થાક ન લાગતો. મસૂરી વાધરણ ત્યાં ભારે નામાંકિત હતી ભલભલા એની જીભ. પાસે હારી જાય, એવી બોલવામાં ખારીસ્ટર હતી ! છતાં કેટલાંક

વાંધાં એવાં પણુ હતાં કે જ્યાંજતાં ભય લાગતો. ગામમાં અવારનવાર સાપ નીકળે. જૈન મહાજનનું જોર એટલે કોઈ એને આંગળી પણુ અડાડી ન શકે. એ બધા નાગને સાણુસાથી પકડીને અહીંથી થોડે દૂરના વાંધામાં મૂકી આવવાના. એ નાગદાદાને અમે નવગજના નમસ્કાર કરતા, ને એ વાંધાં તરફ બૂલચૂકે ન જતા.

ધર્મશાળાની ખીજી બાજુ હરાયાં ઢોરને પૂરવાનો સરકારી ડબ્બો હતો. કોઈના ખેતરમાં પેસી ગયેલાં રખડતાં ઢોર પકડીને અહીં કબજે રખાતાં. ચારેક દિવસથી ડબ્બામાં એક રોઝ આવેલું. રાતે ખેતરમાં ચરતું હશે. ગાય સમજીને કોઈ ડબ્બામાં પૂરી ગયેલું. રોઝનો કોણુ માલિક હોય ? ગામનું મહાજન એને કોઈ પાંજરાપોળમાં મોકલવા વિચાર કરી રહ્યું હતું !

ફરતો ફરતો હું રોઝ જોવા પહોંચી ગયો. મોટી મોટી, જાણે કંઈ કહેવા માગતી હોય એવી એની આંખો, ને આશિયાળું એનું મોં ! જાણે આપણને કંઈ કહેવું છે, પણુ કહી શકતું નથી : એવું લાગ્યા કરે. એને શું કહેવું છે, એ એની મુખમુદ્રા પરથી વાંચવા હું મહેનત કરી રહ્યો હતો ત્યાં કોઈએ બૂમ મારી :

“ એ રોઝ ! શું કરે છે ! ” શબ્દોમાં બેવડો અર્થ હતો.

“ કોણુ રોઝ ? ” મેં જરા રોકીથી કહ્યું ને પાછળ જોયું. એ તો મારા વર્ગનો ગિરજો જોશી હતો.

“ આપણે તકરાર નથી કરવી. જે હોય તે. પણુ એક મુદ્દાની વાત કહું, ચાર ! રામલીલા જોવા આવવું છે ? ”

“ક્યાં છે ?” રામલીલાનું નામ સાંભળી મારું મન નાચી ઊઠ્યું.

“અંબોડ ગામમાં.”

અંબોડ ગામ અમે ઊભા હતા ત્યાંથી બે ગાઉ છેટે હતું. વળી સાંજ થતી આવતી હતી. પેલા સાપ જ્યાં પકડીને છોડી દેવામાં આવતા હતા: એજ ટૂંકો રસ્તો ત્યાં જવાનો. બીજો રસ્તો થઈને જઈએ તો કાં તો અડધી રામલીલા પૂરી થાય ને ત્યાં પહોંચીએ: કાં તો અડધું ચાલતાં જ થાકીને ટેં થઈ રહીએ. હવે શું થાય ? વળી હજી તો વાળુ કરવાનું હતું: ઘેર ખખર કહેવાની હતી: ને પગમાં ભેડા પહેરી લેવાના હતા. આરતીમાં નાખવા એકાદ પાઈ કે પૈસો પણ આંટીએ ચઢાવી લેવાનો. રામલીલામાં અત્યારના સીનેમાની જેમ પહેલાં પૈસા ને પછી ખેલ એવું નહિ. રાય અને રંક સહુ જુએ. ખેલ ગમે તે નાટકવાળા-ઓને જમાડે, દક્ષિણા આપે, વસ્ત્ર-પાત્ર આપે-નહિ તો આરતીમાં-પાસે પહોંચતો હોય તો પાઈ પૈસો નાખે. ન નાખે તો ય વાહવા, નાખે તો ય વાહવા !

‘ગિરજા ! રામલીલા તો ભેવી છે, પણ ઘેર જવું, ખાવું, રજા લેવી, પૈસો માગવો એમ કરતાં મોડું થઈ જાય.’

મુશ્કેલીથી મૂંઝાય એ બીજા, ગિરજા નહિ ! દીકરો તો પ્રાણીઓનો પણ બુદ્ધિમાં વાણિયાના દીકરાને આંટે એવો. એણે કહ્યું: “જો, ઘેર જવાની જરૂર નથી. મારા ભેડા તને આપી દઈશ. ને નાસ્તો મારા ગજવામાં તૈયાર છે.” એમ કહીને એણે તાબા પાડેલા આંબલીના કાતરા, મરચા મીઠાનું

પડીકું' ને ગકુર વહોરાની દુકાનના શેકેલા દાળિયા કાઢ્યા. આજે તો નાસ્તામાં પીપરમીંટ, ચોકલેટ, ચવાણું ને બીસ્કીટ ફાફડા આવ્યાં, પણ એ દાળિયાની મીઠાશ કશામાંય નથી. વળી તાકાત તો ક્યાંથી મળે! અરે, જાણે જમાનો જ કેવો આવ્યો કે એવા બોર જેવડા મોટા દાળિયાનાં જ દર્શન દુર્લભ થયાં.

અમે વાળુ શરૂ કર્યું. દાળિયા ખુકડાવતાં ખુકડાવતાં ગિરબાએ કહ્યું: 'જે અશોક, હું તારા ઘેર થઈને આવ્યો છું. કહેતો આવ્યો છું કે અમે રાતે લેશન કરવા બેસવાના છીએ. મોડું થશે તો અશોક મારે ત્યાં સૂઈ રહેશે.'

હું બ્રાહ્મણનાં બાળની અગમખુદ્ધિ પર વારી ગયો. આજ સુધી અમે એક વર્ગના વિદ્યાર્થી માત્ર હતા: હવે કાંઈક દોસ્તી તરફ જવા લાગ્યા. એ મારાથી એક વર્ષ નાનો હતો. મેં મારું મુરખીવટ જાળવી રાખવા કહ્યું: "જે તું જૂઠું તો બોલ્યો ને! તને પાપ લાગ્યું!"

'તે કબૂલ છે! પણ ભગવાન ન્યાય તો કરશેને! પરમ દિવસે પેલા ડાઘિયા કૂતરાના મોંમાંથી ખિસકોલી બચાવી હતી, તે ખબર છે ને! સહુ જોઈ રહ્યા હતા. ડાઘિયાનું ડાયું તો જમના ડાચા જેવું, પણ કેવી હિંમતથી બચાવી! દોસ્ત અશોક, ભગવાન આ જૂઠા બોલ્યાનું પાપ ઉધારમાં લખશે, તો સામે ખિસકોલી જેવા જીવને બચાવ્યાનું પુણ્ય પણ જમે કરશેને! કહે, જમે-ઉધાર બેમાંથી કયું છાબડું નીચું નમશે?'

હું શું જવાબ આપું? ગિરબા પર મને મનમાંથી

સ્નેહ છૂટવા લાગ્યો, વાળુ પતી ગયું હતું. સામે સૂરજ મહારાજ પણ ઢળી ગયા હતા. રામજી મંદિરમાંથી થાંખનો સ્વર આવી રહ્યા હતા. અંધારપટ ઝિછાતો જતો હતો.

‘લે, અથોક, જોડા પહેરી લે,’

‘ના, નથી પહેરવા. તું પહેરી રાખ !’

‘ના ભાઈ ના, એ તો હવે તારે જ પહેરવાના. હું તને લઈ જઈ છું : મારે મારે તને જાળવવો જોઈએ.’

‘પણ હું તારાથી મોટો ખરો ને ! તને ઉધાડા પગે રાખી મારાથી જોડા કેમ પહેરાય ?’

અમારી વચ્ચે રકઝક ચાલી : આખરે જોડા હાથમાં રાખી અમે હાથના આંકડા ભીડ્યા : ને આગળ વધ્યા.

‘દોસ્ત, ઝપાટો લગાવ ! વહેલા પહોંચીએ તો આગળ ખેસવાનું મળશે.’

અમે ઝપાટો લગાવ્યો. વાંદરાની જેમ કૂદતા ઠેકતા આગળ ચાલ્યા. રાત પડી ગઈ હતી. તારાઓ પ્રકાશ વેરી રહ્યા હતા. બોરડીનાં ઝૂંડમાં પાકાં બોર ખાવા પંડેલાં શિયાળિયાં અમને જોઈને નાસલાગ કરતાં હતાં. સાબરનાં ઊંચાં ને ઊંડાં કોતરો વચ્ચે એક પગદંડી ચાલી જતી હતી. મખમલ જેવી એ રેતી પર ચાલવું મનને આહલ દે હતું.

થોડીવારમાં અમે સરપવાળા કોઠામાં આવી પહોંચ્યા. અહીંથી હવે અંખોડ ગામ દૂર નહોતું. અડધાનો વધુ મજલ કાપી નાખી હતી, પણ આ એક ખેતરવા જેટલો મારગ કાપવો મનને ભારે લાગવા માંડ્યો. શ્વાસ ચઢી આવ્યો,

પગ ભારે થઈ ગયા, આંખો ચકળવકળ થવા લાગી. ભય તે આનું નામ ! સાચેસાચ ભયનું કારણ આવીને ખડું રહે ત્યારે તો માણસ ડરતો નથી, એનો ઉપાય કરે છે: પણ ભયની કલ્પના જ માનવીના મનને મારી નાખે છે !

જરા આલીએ ને કંઈ દોરડી જેવું દેખાય કે તરત પાછા હડી જઈએ. છાણનો પોદળો પડ્યો હોય તોય ચમકી ઊડીએ. છતાં ન્યાયને ખાતર કહેવું પડશે કે ગિરિન્ને મારા જેટલો ડરતો નહોતો. સાવચેતી અવશ્ય રાખતો પણ જરા જરામાં ખીકથી નળળો ન પડી જતો. આ ખીકનાં સ્થળોમાં જો જણ હોઈએ તો વાત કરતા જવું ને એક જણ હોય તો ગાતાં ગાતાં જવું, એવો મારો અનુભવ હતો, નહિ તો મનનો માયાવી દેવ એટલો ભયકારી લાગતો કે એના ખીક ભારથી હૃદય હારી બેસતું.

‘ ગિરિન્ન, નોળિયા પકડી શકાતા હશે ? ’ મેં કહ્યું.

‘ હા. ’

‘ બોડા મુખીના ખેતરમાં નોળિયા ખૂળ છે. પંદર-વીસ અહીં લાવીને છોડી દીધા હોય તો....પછી જરાય ડર નહિ. ’ અહીં એક વાતનો ખુલાસો જરૂરી છે. ઘરડાં ડોસીમાઓએ કહી રાખેલું કે રાતે સાપનું નામ ન લેવું. વાત નીકળે તો ‘ મોટો જીવ ’ એમ કહીને વાત કરવી. એટલે અમે સાપનું નામ અધ્યાહાર રાખીને વાત કરતા.

‘ એટલે....’ ગિરિન્નને હસવું આવ્યું: ‘ હાથે ન મારવા અને ખીન્ન પાસે મરાવવા ! અલ્યા, તમારા વાણિયાભાઈનો ધરમ ખરો ! ’

મારી બૂલ મને તરત સમજાઈ. સ્વરક્ષાના પ્રયાસમાં માણસ કેટલો હીન બની જાય છે, તેનો ખ્યાલ આવ્યો. પણ મેં ‘વાણિયા, વાણિયા, ફેરવી તોળ !’ કર્યું.

‘તું ન સમજ્યો. મારું કહેવું એવું છે, કે આ લોકોને માથે બીક હોય તો, મારગમાં આડાઅવળા ન રખડે. કોઈના ધગમાં ન આવે. પોતાના દરમાં પડ્યા રહે. આ તો એમના લાભની વાત છે. વાણિયા-બામણ તો ઠીક, પણ કેઈ હલકી વર્ણની નજરે ચઢી જાય તો ત્યાં ને ત્યાં ઠાર કરી ન નાખે ?’

‘વાહ રે પરગણુ !’ ગિરિજા મોટેથી હસ્યો. મને એ હસવું મારા માટે અપમાનસૂચક લાગ્યું. મેં એનો હાથ છોડી દીધો.

‘અરે યાર ! એમ હોય. એટલી વાતમાં ખોટું લાગ્યું ! દોસ્તીમાં ખોટું લગાડવાનું ન હોય. મન મોટું રાખીએ તો જ મિત્રતા ટકે.’ ને એણે મારો હાથ ખેંચી, જોરથી આંકડા ભીડ્યા. વાતવાતમાં અમે કોતર પસાર કરી ચુક્યા હતા.

જય પાછળ સરી જતાં અમે દોડ્યા.

રામલીલા શરૂ થઈ ગયાની બૂંગળો સંભળાઈ રહી હતી. રાવણના હોંકારા કર્ણગોચર થતા હતા.

રામે રાવણ માર્યો !

[૩]

વાહ રે લડના દીકરા !

દશમાયાના રાવણને મારવા કેટલાય દિવસથી ન જાણે કેટલીય મહેનત ચાલતી હતી: પણ કોની માએ સવા શેર સૂંઠ ખાધી છે, કે એનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે ! એ એક હોંકારો કરે કે બિચારાં વાંદરાં પૂંછડી દબાવીને ભાગે. એક ખોંખારો ખાય કે ટોળે વળેલાં રીંછડાં રકુચકર ! સહુ કહેતાં કે એના પેટમાં અમૃતકૂંપો છે. એ કેમ મરે ! એના લોહીની એક ઝુંદ પડે તો એમાંથી એક હજાર રાવણ પ્રગટે !

છતાં ય એને મારવા કેટકેટલાં મેદાને પડ્યાં હતાં. જેની આરતી બિતરતી, જેની પૂજા થતી, વારંવાર જેના જ્યજ્ઞકાર થતા: એ લગવાન રામ, એનો ભાઈ લખમણ ને એનો અંગરક્ષક હનૂમાન. દિવસોથી બધાં કાઠ્યાં કાઠ્યાં

*સવાશેર સૂંઠની કહેવત પાછળ ભારે અર્થ રહેલો છે. પ્રસૂતિ પછી માતા શારીરિક શક્તિ મેળવવા સૂંઠના લાડવા ખાતી: ને શેર પોણા શેર સૂંઠ સાથે લગભગ એકાદ ડબ્બો ધી પણ ખવાતું. એવી સશક્ત માતાને પેટે જન્મેલો બાળ સશક્ત હોય એવી ભાવના.

હતાં. સહુ રાવણને રણમાં રોળવા મથી રહ્યાં હતાં. પણ પેલો માડીબયો ગાંબ્યો બય તેમ નહોતો.

રંગ છે રાવણ તારી જનેતાને ! એક તરફ એકલો તું ને બીજી તરફ આટલા બધા ! હું મનમાં ને મનમાં રાવણનો પક્ષકાર બની ગયો. એમાં વળી એણે બારે પરાક્રમ કર્યું. લડતાં લડતાં રાવણે બરાબર તાકીને સાંગ (બાલો) મારી, લક્ષ્મણની છાતીમાં ! બિચારો લક્ષ્મણ ચત્તોપાટ !

અરે, છોકરાંથી તે છાશ પિવાતી હશે !

રામના લશ્કરમાં બારે હાહાકાર વર્તી ગયો. વાંઢરાં હુકાહુક ને રીંછડાં છીંકાછીંક કરવા લાગ્યાં. રામે તો બારે વિલાપ આદર્યો.

“ લીલી રે હજો લીંબડી: શીતળ તેની છાંય;
બોલકણા તે હજો બાંધવા, તોય પોતાની બાંધ. ”

‘ અરેરે ! રાંડીરાંડનો જમાઈ લાગે છે ! ’ મારા મોંમાંથી આમ્ય બાષામાં બોલાઈ ગયું. ‘ આને તે ભગવાન કેણ કહે ? બાઈ મરવા પડ્યો છે, બાઈનો મારનાર સામે જિભો જિભો મૂછો મરડે છે, ને આ મોં વાળવા શું બેઠો ? ’

‘ એ, અશોક, એમ ન બોલીએ. પાપ લાગે. ’ ગિર-જાએ મને ટકોર કરી.

‘ સાચું બોલવામાં ય પાપ ! આ બે હાથનું ય છેદું નથી. છૂટો ઘા કરે તોય ખેલ ખલાસ થઈ બય. બહા, ભગવાનનીય મતિ મૂંઝાઈ જતી હશે ? આ મને કહે તો....’ ને હું જિભો થઈ ગયો.

‘ધીરો પડ. તોતો (ગરમ) થા મા ! આ તો નાટક છે. જોતો તો જા ! આ રામ જ રાવણને મારશે.’

‘ન બને ! એ નહિં મરાય.’

‘જરૂર મરાશે.’

‘આવી જા શરત પર !’

‘શરતમાં તું હારી જઈશ. રામ રાવણને જરૂર મારશે.’

‘અરે, આવો બળવાન, બહાદુર, હિંમતવાળો ને સોનાની નગરી લંકાનો સ્વામી રાવણ મરાશે ? શું કારણ ?’

‘કારણનું પૂછે છે ? કારણ તો મજબૂત છે ! એણે પારકાની સ્ત્રી ઉપર નજર નાખી છે !’

‘નજર નાખી એટલે ?’

‘એણે બીજાની સુંદર સ્ત્રી ઉપર ખરાબ ઈરાદાથી મેલી નજર નાખી. એ એનું પાપ. આવો માણસ ગમે તેવો બહાદુર હોય તોય મરાવાનો ! એનાં પાપ એને પોગી વળવાનાં.’

અરે, ગિરજાએ ભારે રહસ્ય કહ્યું, વેદમંત્ર જેવું ! પારકી સ્ત્રી પર કુડી નજર નાખવી એ પાપ. એ પાપ પાપીને—પછી એ ગમે તેવો ન હોય જરૂર ગળી જવાનું. એ રાતે આજના જમાનાની દૃષ્ટિએ ગાંડીવેલી, કામકેકાણા વગરની રામલીલામાંથી આટલો સાર લઈને અમે બિઝા પછી તો ખરેખર રાવણ રોળાયો. એનાં દશ મસ્તક કપાઈ ગયાં. રામની આરતી બિતરવા લાગી.

આરતીમાં સહુએ પાછપેસો નાખ્યાં. અમે ખાલી ખિસ્સે હતા. દર્શન કરીને બહાર નીકળી ગયા. આરતી લઈને

ફરનારો આવે ને અમે કંઈ પાઈ-પૈસો નાખી ન શકીએ, એ શરમથી બચવા માગતા હતા.

રામલીલા ખતમ થઈ ત્યારે રાતના બે વાગ્યા હતા. અંધારી બારશનો ચંદ્ર હજી ઊગ્યો નહોતો. આંખમાં ઊંઘ ચડી બેઠી હતી. બગાસાં પર બગાસાં આવી રહ્યાં હતાં.

‘અહીં મારી ફૂંક રહે છે. ચાલ, થોડી વાર ત્યાં જ સૂઈ રહીએ ને વહેલી પરોઢે ચાલી નીકળશું.’

હું પણ થાક્યો હતો. ગિરબની ફરખાસ્તને તરત વધાની લીલી. અંબોડ ગામ અમારા ગામથી પણ બહુ ઊંચી ભેખડ પર વસ્યું હતું. બામણવાડો એવી એક ભેખડના છેડે હતો. અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે ગિરબનાં ફૂંક ફળીમાં સૂતાં હતાં. તેમણે એક ખાટલો ને એક ગોઠડું અમને કાઠી દીધું.

ગિરબનો સહવાસ મને ગમી ગયો હતો. અમે જોડા-જોડ સૂતા. ઉપર તારા સામે જોતા જોતા વાતો કરી રહ્યા. ગિરબએ કહ્યું, ‘આ રામલીલામાં મારા સગા પણ છે. આપણે પણ થોડા મોટા થઈ ને રામલીલા કરશું. તું લક્ષમણ થજે, હું રામ થઈશ.’

ભાવિની સુંદર કલ્પનામાં અમે રાચી રહ્યા. ભેખડના છેવાડે એક પીંપળાનું ઝાડ ઊગ્યું હતું. ચંદ્રની આછી આછી ઊગી રહેલી રેખ એની ડાળોમાંથી દેખાતી હતી. અમે ભાવિ સૃષ્ટિમાં મશગુલ હતા, ત્યાં પીંપળા પર બેઠેલું ધ્રુવડનું બચ્ચું બૂમો પાડવા લાગ્યું.

આનંદ સરોવરમાં સફર કરી રહેલું મારું મન અચાનક ભયથી ભરાઈ ગયું. એની બોલી મને સદા ભયંકર લાગતી.

‘ગિરબ, કેવું ભયંકર બોલે છે ! આ પ્રાણીથી ત્રાહ તોખા !’

‘અરે ભીરુ ! ધૂવડનું બચ્ચું બોલે એમાં ભયંકર. જીવ માત્રને ભગવાને જીભ આપી છે: તે શું ન બોલે ! તને બીક લાગતી હોય તો લે ત્યારે ઉડાડી મૂકું !’ ને ગિરબે જીક્યો. એણે પાસે પડેલું માટીનું ઢેકું ઉપાડ્યું: ને ઘા કરવા જાય છે, ત્યાં મેં એનો હાથ પકડી લીધો.

‘હાં, હાં, ગિરબ ! મોતના મોંમાં હાથ ન ઘાલ. જો તું ઢેકનો ઘા કરીશ, તો એ ઢેકું લઈ જઈને ફૂવામાં નાખશે. ઢેકું ગળતું જશે એમ તું ગળતો જઈશ. એના કરતાં એને કહે, કે ‘જા, જા, જાણું છું કે તારી માએ તને માણા મીઠાએ વેચાતો લીધો હતો એ કે ?’

ગિરબે હસ્યો, ધૂવડ કરતાંય મોટે અવાજે ! ‘એ વાણિયા-બાઈ, તમે તો મોટા જીવને મારનારા ને નાના જીવને પાળનારા ! દયાધરમી કોઈ તમારા વડવાએ આ બધા વહેમ ફેલાવ્યા હશે. એમનો જ પ્રતાપ છે, કે મીઠી નિદ્રાને કઠંથ અવાજથી ભંગ કરનાર આ બદશિકલ પ્રાણીને લોકો જીવતું રહેવા દે છે ! નહિ તો જેમ માણસ માકડને પકડી પકડીને ઠેકાણે પાડે છે, એમ આને પણ પકડી પકડીને દેશવટો આપ્યો હોત. જો આ કરું છું ઘા !’ ને ગિરબએ તાકીને ઘા કર્યો. પીપળાની ડાળ ભેરથી હાલી બીડી.

કહુક, કહુક કરતું પેલું ધૂવડનું બચ્ચું નીચે પડ્યું.
ગિરજો દોડ્યો ને જોતજોતામાં એને પકડીને લઈ આવ્યો.

મને રાક્ષસ રાવણને ચ ચાર તમ્બ ચઢી બાય એવો
ગિરજો દેખાયો. સાહસી સિંહબાહ, અરેબિયન નાઈટ્સમાં ઘડામાં
રાક્ષસને લઈ આવતો હોય તેવી બ્રાન્તિ થઈ. ગિરજાના પગ
અડધા આકાશ જેવડા ને માથું આબને મોભારે અડતું
દેખાયું. એના લાંબા લાંબા હાથમાં પીળી આંખોવાળો
રાક્ષસ દેખાયો. એણે તો ધૂવડના બચ્ચાને લાવીને મને
આપવા માંડ્યું. હું બે ડગલાં પાછો હઠ્યો. અર્ધમીંચેલી
આંખે ધૂવડ તરફ જોઈ રહ્યો.

અરે, ભારે ભયંકર દેખાવ ! મોં તો માણસ જેવું !
પીળી પીળી અંધારામાં ચમકતી આંખો. નાક પણ ભારે વરવું.

‘લે, અશોક ! આ તારો દોસ્તદાર. ડરીશ મા !’

હવે તો આખરેનો સવાલ હતો. સમોવડિયામાં હલકા
દેખાવું ભારે શરમજનક હોય છે. મેં મારી તમામ હિંમત
એકઠી કરી. તમામ બળ હાથમાં સંચિત કર્યું. હૃદયમાં
તમામ દેવદેવીને તાકીદે મંત્ર-ઓર્ડીનન્સ દ્વારા મદદે આવવા
આવાહન આપ્યું, ને હાથ લાંબો કર્યો. ગોવર્ધન પર્વત
ટચલી આંગળી પર તોળી લેનાર મહારથી કૃષ્ણને પણ
આટલું જોર જમાવવું પડ્યું નહિ હોય. હાથમાં ધૂવડનું
બચ્ચું લીધું, એક પળ તો પૃથ્વી સરતી લાગી. હું ફરતો
લાગ્યો. મગજમાં કડાકા થવા લાગ્યા. નસેનસ ખેંચાવા
લાગી. આંખો તો સ્થિર જ ન થાય.

‘અશોક ! મંછા ભૂત ને શંકા ડાકણ ! જેનું મન

હાયુ' એ જગત હાર્યો. મન મજબૂત હોય તો ખુદ જમ-
રાજ પણ એક વાર તો પાછો વળી જાય.'

મરતાના મોંમાં અમૃતબિંદુ જેવા આ શબ્દો હતા.

‘આપણે તો જન. જનને બિચારાં જનવર શું કરી
શકે? હું તો મસાણામાં ચ ગયો છું, ઘોરોમાંય ક્યો છું.
વનવગડા પણ ખુદા છે. માણસનું મન મજબૂત હોય તો
કદી કોઈ હેરાન ન કરે.’

હું સ્વસ્થ થઈ ગયો. છેલ્લી ધૂળરી મારા દેહમાંથી
સરી ગઈ. મેં ધૂવડના બચ્ચાને હાથમાં લીધું. થોડી વાર
એનું નિરીક્ષણ કર્યું. બીક માત્ર જાણે ચાલી ગઈ હતી.
લાંબા વખતનો રોગી જેમ રોગમાંથી મુક્ત થાય એવી
મારી કથા હતી.

‘છોડી દે બિચારાને! એની મા ક્યાંય ખોજતી હશે.’

મેં હાથ લીધો કર્યો. દૂર દૂરથી ધૂવડનો એકધારો
અવાજ આવી રહ્યો હતો. બચ્ચું એ દિશામાં જડી ગયું.
અમે ખાટલા તરફ આવ્યા, ને પાછા સૂતા. બંનેની આંખ-
માંથી જંઘ જડી ગઈ હતી. આ પછી તો ગિરજાએ
ધણી ધણી વાતો કરી, એમાં ધૂવડની હતી, કાવરીની
હતી, માસ્તરની હતી, નિશાળની હતી, ને છેવટે કૃષ્ણ,
શિવાજી ને પ્રતાપની પણ ચર્ચા હતી.

આજે મારા જીવનનો સહુથી વધુ આનંદનો દિવસ
હતો. એક રાત્રે રાવણુ મારીને જેટલો આનંદ નહિ માણ્યો
હોય-એટલો આજ મારા આત્મા-રાત્રે બીકરૂપી રાવણુને
હણીને માણ્યો.

નિર્ભય ગિરજાએ મને લયરહિત બનાવ્યો. દિવસે વાઘ અને રાત પડે રાંક બની જનારો હું આજ દલબહાદુર બન્યો. વાતવાતમાં બીકથી થરથર ધૂજતા મારા કાળબને એણે કઠિન બનાવ્યું.

છતાં મારી જાતને, ન્યાય આપવા ખાતર પણ, મારે એક વાત કહેવી જોઈએ. પૃથ્વીના પટ પર એક વાત એવી પણ હતી, કે જેનાથી મારું ફવાટું પણ ન હાલતું—ને ગિરજા થરથર ધૂજતો.

અને તે વાત નિશાળની!

નિર્ભય ગિરજા આ એક વાતે લાચાર હતો. નિશાળનું નામ પડતાં એ ગરીબ ગાય થઈ જતો. એના ટાંગા ધૂજવા લાગતા. જીભ થોથરાતી. એને લેખાં-પલાખાં વીંછીના ડંખથી પણ ભારે વેદના કરતાં. ગણિત ગણતો ચક્રર ચડતાં. ને પાઠ લખતાં ડરમાં ને ડરમાં ખડિયો ઢાળાઈ જતો.

એ ઘણીવાર કહેતો: ‘અથોક, પ્રાદાણુ તો ઋષિનું સંતાન. અભિમન્યુ જેમ માના પેટમાં જ લડાઈના દાવપેચ (ચક્રવા-ચક્રવૃહ) શીખીને આવેલો, એમ અમે પણ માના પેટમાંથી જ સરસ્વતી સાધીને અવતરીએ. અમારે વળી નિશાળ શી, ને શિક્ષક શા ! ગુરુણામ્ ગુરુ પ્રાદાણુ, એને ! ગુરુ તે વળી વાણિયો, મોઢ કે પટેલ હોય ? એ તો આ કળિયુગ છે : નહિ તો આ લેખાં-પલાખાં જે વાણિયાની વિદ્યા છે, એ અમારે લણવાની હોય ? આ ઇતિહાસ જેમાં આર્ય કરતાં મલેશ્ચોનાં નામ વધુ આવે, એ વળી અમારે શીખવાના શા ! અમારી જીએ તો સરસ્વતી વસે ! અરે ! આ

નકામી બૂગોળ સાથે અમને બૂદ્ધેવોને શી નિસ્ખત ! પૃથ્વી ફરતી હોય કે ગોળ હોય-પ્રાણીઓના આશીર્વાદ છે, ત્યાં સુધી એ સલામત છે, પછી બીજી શી પરવા છે !’

પણ ગિરજાની વાત મારા જેવા બેચાર ગોઠિયા સિવાય કોઈ સાંભળતું નહિ. શિવાજીની વાત પરથી અમે નિશાજની વાત પર આવી પડ્યા, ને સુદામાજીનો વંશજ ગિરજો રાંક બની ગયો.

‘ ભાઈ, એક આ નિશાજથી ત્રાહ્ય તોળા છે !’

‘ અરે, નિશાજની બીક રાખીશ મા !’ મારી બહાદુરી પ્રગટ કરવાનો સમય આવતાં મેં તક ઝડપી લીધી. ‘ નિશાજનો ભાર મારે માથે !’

‘ નિશાજનો ભાર જો તું માથે લેતો હોય, તો આખી પૃથ્વીનો ભાર મારે માથે !’

ગિરજો મારા આશ્વાસનથી નિશ્ચિંત બન્યો. હું તો પહેલેથી નિશ્ચિંત બની ચૂક્યો હતો.

થોડીવારમાં અમે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા.

વાણિયાભાઈની દોસ્તી

[૪]

મોડા મોડા સૂતેલા અમે, મોડા મોડા ભગ્યા. ઊભગરેઃ
ને થાક અમારાં પોપચાં દબાવીને બેઠા હતા. અમારી સાથેના
બીજા ભગીને ક્યારે ચાલ્યા ગયા, તેની કંઈ સૂધ ન રહી.

અમે ઊઠ્યા ત્યારે પૂર્વ દિશામાં અરુણે આવીને
આકાશ રંગી નાખ્યું હતું. ગિરભએ કહ્યું: ‘આપણે ઝટ
ચાલી નીકળવું જોઈએ, નહિ તો નિશાળે મોડા પડીશું.’
મોડા પડનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે ન જાણે શી શી શિક્ષાઓ !
ગેરહાજર તો રહેવાય જ નહિ ! નહિ તો પછી જે વીતે તે
ખરી ! માંઠા પડવાની તો જાણે મનાઈ ! અને આશ્ચર્ય તો
એ હતું કે આજે જેમ વિદ્યાર્થી વર્ષમાં ત્રણ મહિના તો
માંઠો રહે જ છે, એમ અમે વર્ષમાં ત્રણ દહાડા પણ માંઠા
ન રહેતા. કેટલીક વાર તો કોઈ ને તાવ આવતો, ને માસ્તર
એને ઘેર રહેવાની રજા આપતા: ત્યારે તાવવાળા ભાગ્યશાળી
વિદ્યાર્થીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા.

ગિરભને નિશાળ માટે મેં પહેલાં કહ્યું તે કારણસર
સારી અભિપ્રાય નહોતો. એ કહેતો: ‘આકાશમાં ધરમ

રાબની કચેરી છે. જોમાં પુણ્યવાનને પાંચ પકવાન જમવા મળે છે, ને પાપીઓને રોરવ નરકમાં નાખે છે. નરકમાં નાખનાર કઠોર કાળજવાળા પરમાધામીઓ હોય છે. પાપીને એ પીલે છે. ગુનામાં આવું છું ત્યારે મને પેલી આકાશી કચેરી યાદ આવે છે. આપણો મોનીટર એ વેળા મને પરમાધામીનો અવતાર લાગે છે, ને માસ્તર સાક્ષાત જમરાજ !

હું કહેતો: ‘એમ ન જોલીએ. માસ્તર જમરાજ નહિ. ધરમરાજ. જમરાજ તો જીવ લે, આ તો આપણામાં સાચો જીવ મૂકે છે ! વિદ્યા વિનાના નરમાં ને પશુમાં શો ફેર !’

ગિરજો આ વેળું નાકનું ટેરવું કુલાવતો. બ્રાહ્મણના બાળને—ઋષિના સંતાનને વાણિયો શું ઉપદેશ દેવાનો હતો !

પણ આ તો બીજી વાત થઈ. અમે માથે ટોપી ધાલી, ક્ષત્રીની રબ લઈ ચાલી નીકળ્યા. પૂર્વ દિશાનુ દ્વાર ખુલી ગયું હતું, ને સૂરજદેવ ચડે ઘોડે આવી રહ્યા હતા. આડ રસ્તે (આડભેટે) ન ચાલીએ તો વખતસર પહોંચવું મુશ્કેલ હતું.

એક મોટી ઘેઘૂર આંખલી પાસેથી રસ્તો ફટાતો હતો. અમે ટૂંકો વાંધાં કોતરોમાં થઈ ને જતો રસ્તો પસંદ કર્યો. મોટી મોટી ડાફી ભરતા અમે ચાલતા હતા. અડધોએક રસ્તો કાપ્યો હશે કે ગિરજાએ એકાએક મારો હાથ પકડ્યો ને મને થોભાવ્યો.

એણે ધીરથી મને કહ્યું: ‘પેલી જાંખુડી પર કંઈ ફેંચાય છે ?’

દિવસ ઉગતો હતો. પ્રકાશ ધીરે ધીરે પથરાઈ રહ્યો હતો. પ્રકાશમાં એ લીસી જાંખુડી પર નજર ઠેરવીને કહ્યું:

‘એક વાંદરો બેઠો છે. આપણે તો ભૂખડી ખારશ જેવા છીએ, ને એ મારો બેટો મમનાં બાંબુ ખાતો હશે. બેચાર આપણે ય ચાખતા જઈએ.’

‘અશોક, બીજી ગરબડ નહીં. જો તો, એ બાંબુડીના થડ પાસે નીચે કંઈ દેખાય છે ?’

‘હા, એક મોટો કૂતરો ઊભો લાગે છે. અરે, આ તો પેલા મગરનાં આંસુવાળી વાતનો વાંદરો ને મગર ! ફેર એટલો કે મગરના બદલે અહીં કૂતરો છે. કૂતરાભાઈ વાંદરા-ભાઈનું બાંબુ ખાવાથી ગળ્યું મધ બનેલું કાળજી ખાવા કંઈ તરકીબ સોચતા લાગે છે.’

‘ઘેલો છે ઘેલો. કોઈ દહાડો આમ ને આમ માર્યો જઈશ. એ કૂતરો નથી—નાર છે. સાતનારી સાંભળી છે ?’

‘સાત નારી ?’ મારો શ્વાસ બારે થવા લાગ્યો. ‘એ તો સાત હોય. એક નાર એટલે કંઈ નહિ, ને સાત થાય એટલે સિંહને પણ હંકાવે.’

‘બીજા નાર આટલામાં જ સંતાયા હશે. વાંદરાની તાકમાં છે. નીચે ઊતરે એટલી વાર.’*

*ગામડાંગામનાં આ બયસ્થાનો કરતાં બધાં શહેરમાં—ભરી વસ્તીમાં ચાલવાનાં બયસ્થાનો બારે લાગ્યાં છે. પળથીથી નીચે ચાલીએ તો પોલીસ પકડે, આડું અવળું જીએ તો કોઈથી અથડાઈ પડે, ને ‘એય ગામડિયા મમાર’ની ગાથો ખાવી પડે; રસ્તો ઓળંગતા ન જળવો તો છૂવના જવ. સડક એવી લીસી કે ચાલતાં લપસી જવાય ને હાથપગ બાંજે. શહેરના રોગદોગ પણ બારે વિચિતર !

અમે થોડીવાર લપાઈ રહ્યા, પણ સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. બદ્દે એકને બદલે ત્રણ નાર બહાર નીકળી આવ્યા ને ઘૂરકિયાં કરી રહ્યા. વાંદરો બિચારો અધમૂઓ થઈ ગયો હતો. પાસેનું ઝાડ જરા ફર હતું: ને એ ફૂદવાની હિંમત કરી શકતો નહોતો. બીક એવી વસ્તુ છે, કે માણસનું બળ ને બુદ્ધિ બંને હણી નાખે છે. ધારે તો ફૂદી શકે એમ હતો, પણ ગિરનાએ સાચું કહ્યું હતું કે મનકે હારે હાર હૈ, મનકે જીતે જીત !

એક તરફ આ ભય, બીજી તરફ નિશાળમાં મોડા થવાની બીક. અરે, પેલો બાડીઓ પરમાધામી (મોનીટર) શોધમાં પણ નીકળી ચૂક્યો હશે. ઘેર બબર પડશે તો એકના બદલે બે આફત ઊભી થશે.

પાછા ફરવું ? આ રસ્તો છોડી દેવો ? તો તો ઘણું મોડું થઈ જાય. અમે બંને ચૂપચાપ ખડા હતા, પણ અમારું મન અનેક વાતો કરતું હતું. અચાનક ગિરનાએ એક પાણી ઉપાડ્યો. ખૂબ જોરથી તાકીને વાંદરા પર ઘા કર્યો. એ તાકોડી તો હતો જ. રાતે જ મેં પરીક્ષા કરી હતી: પણ તેનું આ કૃત્ય મને ન ગમ્યું.

‘ અલ્યા પ્રાણણુ છે કે કૌણુ ? વાંદરા પર પથરો મારવાનો હોય કે પેલા દુષ્ટ નાર ઉપર. ’ હું ક્રોધે ભરાયો: પણ મારા ક્રોધની પરવા કર્યા વગર ફરીથી ગિરનાએ પહેલાં કરતાં વધારે જોરથી ઘા કર્યો.

બિચારા વાંદરાને બે તરફથી મોત આવ્યું. ઘા બરાબર આવતા હતા. ઝાડ પર રહેવાય તેમ નહોતું. આખરે એણે

મોત સામે જોયું. મરણિયો શું ન કરે ? બાંબુડીના ડાળ પરથી એણે છલાંગ દીધી.

પણુ ઝાડ ફર હતું. વાંદરા ઠેક ચૂક્યો. નીચે પડ્યો ને જેવો નીચે પડ્યો એવા બધા નાર એના તરફ લપક્યા. અરર, બિચારાને પકડીને ફાડીખાધો સમજો ! રે દુષ્ટ બામણુ, તને એક નિર્દોષની હત્યા લાગી સમજો. પછી ગંગાસ્નાન કરીશ કે ગાયત્રીસ્મરણ કરીશ, પણુ એ હત્યા ફેક નહીં થાય.

વાંદરાએ પણુ મોત સામે જોયું, ને આંધળુકિયા કરી છલાંગ દીધી. જઈ ને બીજા ઝાડની ડાળ પર બાઝ્યો. હવે તો બીજાં ઝાડ નજીક નજીક હતાં. ઉલળીને બીજા ઝાડની ડાળી પર, ને ત્યાંથી ત્રીજા-ત્રીજાથી ચોથા ! નાર એની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. ગિરજાએ મારો હાથ પકડ્યો, ને મને ખેંચ્યો. અમારો રસ્તો નિર્ભય થયો હતો. હું આ દુષ્ટ પ્રાણીના છોકરા પર દાઝ કાઢવા ચાહતો હતો, પણુ ભયમાં ને ભયમાં એની પાછળ ઘસડાયો.

આ દોસ્તી મને અસહ્ય થઈ પડી. એના હાથનાં આંગળાં પણુ મને દહાડતાં લાગ્યાં : પ્રાણીય થઈને કેવો નીચ કામો ! ધૂવડને હેરાન કર્યું. પણુ એ જરાખર હતું. કારણકે મારું દિવસોનું એ દુરમન હતું : પણુ આ બિચારા નિર્દોષ વાંદરાને શા માટે હેરાન કર્યો ?

વાંધાં ચઢતા-ઉતરતા, લથડતા-લપસતા અમે ગામને લાગોળે આવી પહોંચ્યા. અમારો શ્વાસ ધમણની જેમ ચાલતો હતો. લાગોળમાં સુંદર વેકુર હતી, બંને જણા એના ચર ઊંચી ગયા. મારા મોં પર રોષનાં ચિહ્ન હતાં.

આસ હેઠો બેસતાં ગિરજાએ કહ્યું : ‘અચોક, તને મારું આ કામ હુષ્ટ લાગ્યું હશે : પણ વિચાર કરીને ભેઈશ તો તને લાગશે કે એથી તારો, મારો ને પેલા વાંદરાનો, ત્રણેનો જીવ બચ્યો.’

‘કેવી રીતે ? મને બતાવીશ નહીં. હું પણ ગામડામાં મોટો થયો છું.’ શહેરી જેમ ગામડિયાની મસ્કરી કરે છે : એમ ગામડિયા પણ શહેરીની મસ્કરી કરે છે.

‘પેલો વાંદરો બીકથી અધમૂઓ થઈ ગયો હતો. જે પથરો ન માર્યો હોત તો ઠેક મારવાનું એને ન સૂઝત. અને જ્યાં સુધી એ ઝાડ પર બેસી રહેત, ત્યાં સુધી નાર આપણા રસ્તાની વચ્ચેથી આધા ન જત. હોગેભોગે આપણા પર નજર પડી જત તો, આપણો પીછો લેત. મારા ઘાએ મૂંઝાયેલા વાંદરાને મતિ સૂઝાડી. પછી તો મરણીઓ જીવ બધું કરે. એ કૂદો ને બીજે ઝાડે ચઢ્યો. નાર રસ્તો છોડી એની પાછળ ગયા પણ વાંદરાને હવે નાસવાનો લાગ મળી ગયો એ બચ્યો ને આપણે પણ બચ્યા.’

આ ખુલાસો સાંભળી હું ગિરજા પર પ્રસન્ન થઈ ગયો. ‘વાહ, મારા દોસ્ત !’ કહી ગળે વળગી પડ્યો !

‘જેઈ તારી દોસ્તી ! વાણિયાભાઈની દોસ્તી ને ! ધૂવડને પથરો માર્યો, એ ગમ્યો : ને વાંદરાને માર્યો એમાં ચિડાયો. આપણો દુશ્મન તે સહુનો દુશ્મન ને સહુનો દુશ્મન એ આપણો મિત્ર હોય તો બસ થયું : ન કંઈ કહેવાનું, ન કંઈ કરવાનું ! કેવી નિર્મોહ્ય તમારી દયા !’ ગિરજા મોટેથી હસ્યો.

અમે ઊઠ્યા. એકઝાસે દોડ્યા. સાંજના ભૂખ્યા હતા,
તોય ભૂખ ન સાંભરી. પૂરું ઊંઘ્યા નહોતા તોય આજસ ન
ચઢી: હાથ મોં ધોયાં નહોતાં, એનીય પરવા ન કરી !

અમારે તો ઝટ નિશાળે પહોંચવું હતું.

સામેથી પરમાધામી (મોનીટર) ચાલ્યો આવતો હતો.
અમે એના દારુણ પંજામાં ન આવવા આડે રસ્તે
છટકી ગયા.

મેરી મટ્ટી પલીત કી!

[૫]

કુંહું છેને, પારકાનું જોણું ને વગોણું સહુને વહાણું લાગે. હવે આગળ બીજી વાત શરૂ કરીશ, તો તમે જ વચ્ચે બોલી ઊઠશો, કે અરે, પેલી વાત તો અધૂરી રહી. રામલીલાનો શોખ પૂરો કરીને આવ્યા પછી, નિશાળમાં ને ઘરમાં તમારી શી વહે થઈ એ તો કહો ! પણ આવી વાતમાં તો ‘તેરી બી ચૂપ ને મેરી બી ચૂપ’ લલી ! છતાંય માનો કે અમને કંઈ સજ થઈ હોય તો પણ પેલી માણેલી મળની તોડે એ કંઈ હિસાબમાં નહોતી. અમારા એ દિવસો રંગીન હતા, રાતો રસ-માધુર્યભરી હતી.

વળી નવી વાતોમાં પડ્યા, ને જૂની વાત બહુ જલદી ભુલાઈ ગઈ. થોડા દિવસથી અમારી નિશાળમાં વાતો આવતી હતી, કે મીરબાં નામનો એક સિંધી બહારવટે નીકળ્યો છે. એની સાથે પાણીપંથા ઘોડા છે. જોજનવેગી સાંઠો છે. ખાર ખાર ને પંદર ભડાકા કરે એવી વિલાયતી ખીજલોટ બંદૂકો છે. એની દીકરીય સાથે બહારવટે ચડી છે. રોજ એક ગામ ભાંગે છે. ભરી બબરે દાયરો જમાવે છે, કસૂબા-કાવા લે છે. વેપારીના ચોપડા બાળે છે. મુખીમતાદારનાં નાક-કાન કાપે છે !

આ વાતોમાં અમારી ખૂબ ઈતેજારી હતી. ભારે રસથી અધી વાતો સાંભળતા. ચોર, ડાકુ ને બહારવટિયા વિષે માત્ર દાદાજીની વાતોમાં સાંભળેલું. કેવા હશે ને કેવા નહિ. એની તો માત્ર અમારી કલ્પનાઓ જ અને તે કલ્પનાઓ પણ કેવી ! આજે તો કહેતાંય હસવું આવે છે !

એક દહાડો ગામનો રસ્તો ખરાબ થઈ ગયેલો, એની મરામત કરાવવા માટે જેલના કેદીઓને ત્યાં લાવવામાં આવેલા. પહે જાંજીર ને હાથે બેડી જડેલી. શરીર પર જાંગિયો, ચક્રી ને માથે ધોળી ટોપી (ગાંધી ટોપીનું સર્જન એ પછીનું) પહેરેલી. અમારામાંના એકે કહ્યું : “અરે, ચોર તે કંઈ આવા હતા હશે ! આ બધાને તો આપણાં જેવાં જ નાક-કાન, હાથ-પગ ને આંખ-મેં છે.”

કહેનારનું કથન સાચું હતું. અમે માનતા હતા કે ચોરના પગ તો ઊંટ જેવા ઊંચા હોય, નહિ તો બલા ગમે તે માળે નીસરણી મૂક્યા વગર શી રીતે ચઢી શકે. વળી એના હાથ રબારીની વાંસી જેવા લાંબા ને ધારદાર હોય, નહિ તો ગમે ત્યાં મેડી-માળિયે છજે-ઝડખે પહોંચી પેટી, સંચ કે પટારો ખોલી માલમિલકત કેવી રીતે લઈ જાય ! એની આંખો બિલાડી જેવી હોય, જે રાતે દી જેવું માળે, એના વાળ ચિહોળિયા જેવા હોય, હાથના પંજા વડે જેવા નહોરવાળા ને દાંત હાથીના દંતૂશળ જેવા હોય ! નહો, આ સિપાઈ ઓ કેઈક ઉપર દ.ઝ હશે, તે ભળતાને પકડી લાવેલા.

ચોર વિષેની અમારી કલ્પનાઓ ત્યાર પછી ખૂબ ચગી. પણ એવામાં એક બીજો બનાવ બની ગયો. પિતાજી વસુલાવી

અધિકારી હતા. બહુરા નામના એક ગામમાં વસુલાત માટે મુકામ નાખેલો. અમે બધા સાથે હતા. તળાવની પાળ પર, આંબલીઓની ઘટા વચ્ચે નિશાળનું મકાન હતું, એમાં અમારો મુકામ હતો. આખો ઢહાડો વસુલાતના કામની ધમાલ રહેતી, એટલે પિતાજી વહેવા સૂઈ જતા. છયુજી બિહોલો કરીને એક રજપૂત ચોકીએ બેસતો. હથિયારમાં તીર-કામઠું ને ધારિયું રાખતો. એની આંખો એવી લાલધૂમ કે ડોળા કાઢે તો ભલભલા થયરી જાય !

એક રાતે પિતાજી ફળીમાં ખાટલો નાખીને સૂતા હતા. સાથે નાનો ભાઈ પણ હતો. અમે બધા પરશાળમાં સૂતા હતા, મધરાતનો સોપો પડી ગયો હતો. અચાનક પિતાજીની આંખ ઉઘડી ગઈ, બગતાંની સાથે એમને લાગ્યું કે છાતી પર કોઈ બેઠું છે ! ક્ષણવાર એ એમ ને એમ પડી રહ્યા. ઢાંચની બહાર એમના નાકને સ્પર્શી રહી રજવાંડી મામલાના બાણકાર પિતાજી પરિસ્થિતિનો તાગ પામી ગયા વસુલાતના રૂપિયાથી છલકાતી તીજેરી તોડવા કોઈ ભેટ આગ્યા હતા પણ તેઓ અજબ હિંમતબાજ હતા. હિંમત ન હાર્યા. થેડીરાત શાંત પડ્યા રહી, પછી તમામ બળ વાપરી ઉપર બેઠેલાંને ધકકો દીધો. પૂરો ઢાંચ પીધેલો હતો, એટલે એ ઉથલી પડ્યો.

પિતાજી વીજળીની ઝડપે નાના ભાઈને ખાટલામાંથી લઈને ફૂલા. જોરથી ખૂમ પાડીને અમને જગાડ્યા વસુલાત ભી રૂપિયાથી છલકાતી તીજેરી અંદરના ખંડમાં ફાટી, બધા એમાં પેસી જઈ દ્વાર ઢઈ દીધાં. પિતાજીનો ક્રોધભર્યો અવાજ રાતના શૂનકારમાં ગાજી રહ્યો.

“છગુલ! છગુલ!”

છગુલ બિહોલો દારૂ પીને બેહોશ પડ્યો હતો. સાદ સાંભળી પડ્યો પડ્યો બક્યા કરતો હતો. “આવ્યો સા’બ! આવ્યો સા’બ, હં મારી હાહરીનાઓને કાચા ને કાચા કરડી ખાધા સમજો!” ને પડ્યો પડ્યો પોતાનાં આંગળાં કરડી રહ્યો.

આ ખૂમો ભેગી અમારી ખૂમો ભળી. થોડે દૂર ખેતરમાં વાસો રહેલા ખેડૂતો દોડી આવ્યા. ગામમાંથી એક બે ગરાસિયા પણ આવ્યા. આમ હોહા થઈ જતાં પેલા ચોરો નાસી છૂટ્યા, પણ પિતાજીની કુશળ આંખોએ જોઈ લીધું કે એમની સંજ્યા પાંચથી સાતની હતી. ચારે તરફથી માણસો એકઠા થયા એટલે પિતાજીએ ખાણું ખોદ્યું, ને બહાર આવ્યા. બહાર આવતાંની સાથે જ તેમણે કહ્યું:

“વાડામાં તપાસ કરો, ઘોડી છે કે નહિ?”

પિતાજીનો જ્યાં મુકામ પડતો ત્યાં સાથે એક દરબારી ઘોડી રહેતી. વસુલાતની રકમ એના દ્વારા રાજધાનીમાં પહોંચતી કરાતી. એનું નામ ‘બેરી’ હતું. ભારે પાણીદાર. બંદૂકની ગોળી જેમ જાય, અજાણ્યાને તો પાસે હુકવાય ન હે! ગામડામાં ઘોડું એ કેટલું મહત્વનું છે, એ તો જેને અનુભવ હોય તે જાણે! રાજકાજનાં તોફાનોમાં પિતાજીનો જીવ બે વાર આવાં ઘોડાંને લીધે જ બચેલો, એટલે ઘોડાની સંભાળ પેટના દીકરાની જેમ રાખે.

બાદર નામનો એક જીવાન ગરાસિયો હતો. એ ઘોડીને જોઈ આવ્યો. ઘોડી તો ત્યાં બાંધેલી જ હતી.

“ નહીં, ચોર આ ગામના જ હોવા જોઈએ, બહારના નહીં.” પિતાજીએ તરત કહ્યું. અમે પહેલાં ન સમજી શક્યા કે આવું જખરજસ્ત અનુમાન એ કેમ કરી શક્યા. પણ પછી જ સમજણ પડી કે બહારના ચોર હોય તો નાસી છૂટવા માટે ઘોડું છોડતા જાય, વળી પંથક ફેર થાય એટલે કોઈ જોળખી પણ ન શકે, ને ત્યાં ઘોડું વેચીને પૈસા પણ કરી શકાય. ગામના ચોરોને એ ન પાલવે ! ઘોડી લઈ જાય તો તરત ઉઘાડા પડી જાય.

પિતાજીએ બાહરને કહ્યું : “ તું તરત રાજધાનીમાં જા ! ત્યાંથી લાલુ મિયાંને બોલાવી લાવ ! મેરીને લેતો જા, પણ રસ્તે સાચવીને જજે ! ” લાલુ મિયાં પિતાજીના વિશ્વાસુ સિપાહી હતા. બાહરને એમને બોલાવવા મોકલ્યો.

અંધારી ઘોર રાત. અમારા પગ તો ધૂણ રહેલા : પણ વીસ વર્ષનો બાહર હાથમાં ધારિયું લઈ ઘોડીએ ચઢ્યો : “ કારભારી સાહેબ, આ આવ્યો સમજો ! હું કંઈ છગુજી નથી. બાહરની સામે કોઈ માર્દનો લાલ આવી તો જીએ ! ”

ખરો ભાયડો ! બાહર ગયો. પિતાજી પરશાળમાં ખુરશી નાખીને બેઠા. ગામમાં ખખર પડતાં લોકો નિશાળ પાસે ભેગાં થઈ ગયાં. છગુજી બિહોલો હત્ય પડ્યો પડ્યો ‘ આવ્યો સા’બ, આવ્યો સા’બ ! મારા હાહરીનાંઓને કાચા ને કાચા કરડી ખાઉં ’ એમ બોલ્યે જતો હતો. ટોળામાં જાત જાતની ને ભાત ભાતની ચોર વિષેની વાતો ચાલી નીકળી. રચવું હોય તો આખું એક ચોર-પુરાણ રચી શકાય. પિતાજી પણ પહેલાં જ ક્રોધમૂર્તિ હતા એ હવે હસતા હસતા વાતો

કરતા હતા, બાણે કંઈ ન બન્યું હોય ! ખુંખવાર ગરાસિયાઓનું કામદારું કેટલું કપરું છે, એ વાત એ પૂરેપૂરી બાણુતા હતા.

ઘોર અંધારી રાત હતી. થોડી વારમાં ગામમાંથી કુંભાર આવ્યો, એને પગલે હબમ આવ્યો. હબમે ચૂલો સળગાવ્યો. કુંભાર તાબું પાણી લાવ્યો. પગી રખારીવાસમાં બર્ધ બકરીઓ દોવરાવી લાવ્યા. ચા મુકાણોઃ એક મોટા રંગાડામાં ઓળનો, એક નાની તપેલીમાં ખાંડનો. ખાંડનો પ્રચાર એ વેળા નાહ જોવો. સુધરેલાઓમાં એ વપરાય. ખાંડને ઊબળી કરવામાં ઢોરનું લોહી ને જનાવરનાં હાડકાં વપરાય છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત, એટલે ધાર્મિક આસ્થાવાળાં કેઈ ખાંડને ન ખાડે ! ચાનો પ્રચાર થયેલો, એટલે ઓળની ચા કાઢીને પીવે.

ચા તૈયાર થઈને રામખાતરમાં સહુને આપવામાં આવી. ત્યાં તો ઘોડાની પડધી વાગી, રાત્રિના સોપામાં દૂર દૂરથી દાબલા ગાજતા આવે. થોડી વારમાં તો આવનારનો બોલાશ પણ સંભળાવા લાગ્યો. પિતાજીના સરવા કાને સ્વર પરથી વ્યક્તિને પકડી લીધી.

“ મોતી જોશી પણ સાથે લાગે છે. વરવા, એક કપ બ્રાહ્મણીઆ ચા મૂડજે ! ” વરવો એ ધ્યાંબળનું નામ હતું.

થોડી વારમાં બાહર, લાલુ મિયાં ને મોતી જોશી આવી પહોંચ્યા. એક બંદૂકસવાર પણ દરબાર ગઢમાંથી સાથે આવેલો. મોતી જોશી અમારા પડોશી. ઘરપાહરના ઝઘડામાં એમને પિતાજીએ ઠેરટ કચેરીમાં છતાવી દીધેલા, ને ઉપરથી મહેનતાણું પણ ન લીધેલું : ત્યારથી પિતાજી પર ભારે પ્રેમ રાખનાર. તેઓ રાતે લઘુશંકા કરવા ઊઠેલા, ત્યાં લાલુ મિયાંને

ઉતાવળા જતા જોયા. બધી વાત સાંભળીને ચટ પોતાની ઘોડી છોડી. હોટમાં તલવાર લીધી ને સાથે ચાલી નીકળ્યા. “ભાઈ, વખતે કામ ન આવીએ તો મોખ્ખત (મહોખ્ખતનું અપભ્રંશ) શું કામની !” એટલું જ એ બોલ્યા.

આઘેથી ઘોડી પરથી ઠેકઠો મારી લાલુ મિયા પિતાજી પાસે આવી પહોંચ્યા. એના ચહેરા પર નિમકહલાલીની રેખાઓ રંગોળી પૂરી રહી હતી. તરત જ એમણે કહ્યું : “કયા હુઆ સા’બ !”

“પહેલાં ચા પી લ્યો. પછી વાત !” ચા-પાન પૂરું થયું, પછી પિતાજીએ બધી વાત વિસ્તારીને કહી. પિતાજીની ને લાલુ મિયાની વાતચીત અર્ધ હિંદી-અર્ધ ગુજરાતીમાં-અથવા કહો કે આજની હિંદુસ્થાનીમાં ચાલતી.

“ઐસા, છગુજી કયાં ?”

“એ પડ્યો ત્યાં, એને ન બોલાવશો. તમે પોતે જાઓ અને એક એકની બાળ મેળવી, એક એકને અહીં મુશ્કેટાટ બાંધી હાજર કરો.”

“જી,” લાલુ મિયાએ હમેશાંના આજ્ઞા-સ્વીકારને શબ્દ કહ્યો. કેડે તલવાર બાંધી, હાથમાં લાંબી લાકડી લીધી, ને ઘોડીએ ચઢતાં કહ્યું : “સા’બ ! બંદૂકસવાર અહીં બેઠો છે. રાત લાંબી છે, કાંઈ જોઈ નથી. આપ હવે આરામ કરો !”

“ના, બંદૂકસવારને તમે સાથે લઈ જાઓ, બાદરને પણ લેતા જાઓ. રસ્તો શોધવામાં મદદગાર થશે.”

“પણ પછી અહીં ? તીજેરી છે ને !”

“ અરે, પણ અમે છીએ ને, મિયાં ! ” ગામલોકોએ કહ્યું.

“ આ ગામમાં વળી મરદ છે ખરા ? ” મિયાંએ વખત બેઠને ટોણા માર્યા. “ મરદ હોય ત્યાં સરકારી તીબેરી લૂંટવાની હિંમત કેઈ કરે ખરો ! ગામની જ આમાં ચશમપોશી છે. એક વાર ગુનેગાર હાથ આવે પછી તમારી ખબર છે. એક એકના સોથ્યા ન બોલાવું તો માથે આ આકાશ જેવું ખાણું છે ! અલ્લાના કસમ ! ” મિયાંએ કારભારી સાહેબ કરતાં ય ભારે રોફ છાંટ્યો.

“ વારુ મિયાં, તમે બવ ! હું અહીં બેઠો છું ને ! મોતી બેશી બેઠો હોય ત્યાં મગદ્દર કાની કે સામે પગલે મરવા આવે ! ” અત્યાર સુધી શાંત બેસી રહેલા મોતી બેશીએ પોતાનો વટ પાડ્યો. એમણે પણ વાંસદા રાજ્યમાં આબુકસવારની નોકરી કરેલી.

“ ખરાબર છે, મિયાં ! ” પિતાજીએ ટેકો આપ્યો.

“ બેબે, મોતીબાઈ, સાહેબને ઉભાગરો ન કરાવતા ! ” વફાદાર લાલુ મિયાંને સાહેબની ચિંતા હતી. થોડી વારમાં એ બધા રવાના થયા. ગામલોકોને પણ ઘેર જવાનું કહ્યું, પણ એ ભારે શરમીંદા બન્યા હતા. થોડાક ગયા. થોડા આઘે જઈ ને બેઠા. અમને સહુને સૂવાનું કહી પિતાજી એક વધુ ખુરશી મંગાવી મોતી બેશી સાથે બેઠા. આખી રાત બંને જણાએ તડાકા માર્યા.

સવાર થઈ, એટલે ફરી આ મુકાબ્બી, ને બંને જણા દાતણ કરવા બેઠા. છગુજનો નથો હવે ઊતરી રહેવા આવ્યો હતો. ઘેન જેમ ઓછું થતું ગયું તેમ એને પરિસ્થિતિની

ગંભીરતાનું ભાન આવ્યું. ગામલોકો વીંટળાઈ ને વાતો કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ એ વાતો સાંભળતો ગયો, એમ એમ શરમનો પાર ન રહ્યો. છગુણ બહાદુર હતો, નેક હતો, પણ છેલ્લી રજપૂત સંસ્થા જે બદીમાં ખુવાર થઈ એ બદી એને વળગી હતી. વસુલાત ચાલતી હતી, એટલે કોઈ આસામીએ બે દહાડા મોડી હાજરી ભરાવવા ત્રણેક રૂપિયાની બક્ષિસ આપેલી. બક્ષિસ મળી એટલે બદી તરફ લક્ષ ગયું. અને બહા માણસને ધરણ ટાણે સાપ નીકળવા જેવું થયું. કુટેવે એને કમોત જેવું કર્યું !

છગુણ થોડી વાર મોં નીચું નાખીને બેઠો. એને કોઈ વાતનું ઓસાણ આવી રહ્યું હતું. એ એકદમ બેઠો ને રાવળીઆવાડ તરફ ગયો. રાવળીઆને ત્યાં ફૂલો ખોદવા પથ્થરફોડા આવેલા. છગુણનો વહેમ એમના ઉપર દબ થયો. રાવળીઆવાડમાં જઈ ને મુખીઆને ઉઠાડ્યો ને પૂછ્યું : “ ક્યાં છે પેલા પથ્થરફોડા ! ”

“ મને શી ખબર ? ” પેલાએ બેઠરકારીથી જવાબ આપ્યો, ને એકલો માણસ બેઠું ડોળા કાઢ્યા. “ માંડ આંખ મળી ત્યાં આ હેંડ્યા આવ્યા ! સરકારી માણસ એટલે શું થયું ? તમારા ગુનામાં આવીએ ત્યારે ફાંસી દેજો. આજ તો મુખે સૂવા દો ! ”

મુખીઆની પ્રચંડ આકૃત્તિ, પોતાની રાવળીઆના વાસમાં એકાકી હાલત અને રાતનો સમય ! છગુણને વાઘની મોડમાં જવા જેવું લાગ્યું. પણ એને પોતાની બેઠબેઠતી સાક્ષી રહી હતી. અરે, રજપૂતનો દીકરો થઈ રાવળીઆથી

પાછો પડું ! એણે સૂવા માટે ઓરડામાં જતા મુખીઆને પકડ્યો. મુખીઆએ કમાડની પાછળ પડેલો ડંડો પકડ્યો : પણ છગુણ ચેતેલો હતો. એણે ઊછળીને મુખીઆની ગળચી પકડી લીધી. એવો ગળે ઢુપો દીધો કે પેલાની હાથ જીભ બહાર નીકળી ગઈ ! પણ ત્યાં તો મુખીઆની ખેરી દોડી આવી. એણે છગુણના વાંહામાં ગધેડાને ડફણાવવાનો હાંકું મૂક્યો. છગુણ વખત વત્યો. ઊભા થઈ ને ખેરીને જોરથી ધક્કો દીધો. એ ચત્તીપાટ પડી. છગુણ સમયસૂચકતા વાપરી બહાર નીકળી ગયો, ને ઘરને સાંકળ ચઢાવી દીધી. સામનો કરવામાંથી બે ઘડીનો સમય મળ્યો. એણે તીર-કામડું ચઢાવ્યું ને ગોર્કાસે કરી મૂક્યો.

પાડોશીઓ જાગી ગયાં, ને ત્યાં એકઠા થઈ ગયા. છગુણએ પોકાર પાડી પાડીને કહ્યું, કે ‘ તમે સરકારી તીજેરી લૂંટાવી છે. બધા ગુનેગાર છો. રાજધાનીમાંથી પોલીસ આવે એટલી વાર છે ! ખેરાં છોકરાં તમામને હેડમાં નંખાવું છું. ’

સરકારી તીજેરી લૂંટવાની ને પોલીસ આવવાની વાત સાંભળી સહુ ઢીલાં પડી ગયાં. એ જેમ ઢીલાં પડ્યાં એમ છગુણ ખીલી નીકળ્યો. આજ એને બદનામી ધોવી હતી. મુખીઓ ને મુખીઆની ખેરી બારણાં ખખડાવી રહ્યાં હતાં.

“ જો બહાર નીકળ્યાં છો તો આજ મોત સામે ઊભું સમજજો ! ”

હો હા સાંભળી થોડી વારમાં ગામના કેટલાક રજપૂતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. છગુણની હિંમતને કૂલ આવ્યાં. એણે તલવાર ખેંચી-ઉઘાડી તલવારે આગળ વધી બારણું ખોલી

નાખ્યું. અંદર જઈ મુખીઆને ઢસડી લાવ્યો. ચોરની છાતી હમેશાં કાચી હોય છે. એ જનસમૂહને જોઈ ઢીલો પડી ગયો.

છગુજીએ મુખીઆને અને એક ળીજા રાવળીઆને સાથે લીધા ને મુકામ પર લાવ્યો, ને પછી મંડચો ખંનેને ધોવા ! મુખીઆએ તો ઝટ દાદ ન લીધી, પણ ળીજાએ કહ્યું : “ સાહેબ, પગીના ચઢાવ્યા અમે ચઢ્યા. પથ્થરફોડાઓને ફાડી પિવરાવી ઉશકેર્યા. હશે તો બધા મોટી ભાંભરના વાંધામાં.” હવે છગુજી સિંહ થઈ ગયો. એણે ખંનેને આગળ કર્યા, ને શોધવા ચાલ્યો. લાલુમિયાં એમના સાથીદારો સાથે વગડામાં અથડાતા હતા. કયાંય સૂકા ફૂવા, ઊંડાં વાંધાં, ભયંકર કોતરો બધું ફેંદતા હતા, પણ ગુનેગારોનો પત્તો નહોતો. પગીઓ પગેડું કાઢતા હતા, પણ વાવડ મળતા નહિ.

સવાર થઈ. તડકો નીકળ્યો, પણ હજી તગડાતગડ ચાલુ હતી. ત્યાં તો છગુજી હોંકારા કરતો આવી પહોંચ્યો. એને આવતો જોઈ સહુ હસી પડ્યા, પણ રજપૂતની મરકરી શિર સાટે હોય છે, એવું સહુને જ્ઞાન હોવાથી તરત બધા ઠાવકા બની ગયા.

છગુજીએ આવતાંની સાથે પગીને ઉધડો લીધો, ને પગીએ સામાં શીંખડાં માંડ્યાં કે મંડચો ગુડવા ! આજ તો મરવા-મારવા સુધીની વાતો હતી. લાલુ મિયાં વચ્ચે પડ્યા, તો બિહોલો ગર્જી બેઠ્યો : “ મિયાં, કયા કહું ! સાહેબે પાસમેં રહ કર મેરી મિદદી પલીત કી ! ચહ હી હ તોફાન કી જડ ! યે સચ્ચા પગેડું કહાંસે બતલાવેગા મિયાં ! સારી દુનિયા ફિરતે રહો, જિંદગીભર ! ”

લાલુ મિયાંનો ચહેરો પળવારમાં પલટાઈ ગયો. ઘોડા પરથી ઠેકી પગીને ખાવડે ઝાલ્યો ને માંડ્યા ખખડાવવા ! પગીનું તો બધેથી આવી બન્યું ! એણે ગુનો કબૂલ કર્યો, ને ગુનેગારને પકડાવી દેવા સાચું પગેરું આપવા માંડ્યું.

એક કલાકમાં ત્રણ ઝડપાયાઃ બે ભાંભરમાં સૂતેલા, એક કૂવાના થાળામાં ભરાયેલો ! ત્રણ મળ્યા એટલે ખીજ બે તરત મળી આવ્યા. આટલાથી સંતોષ માની, સહુને ઘોડાની રાશે ખાંધી, એ રાશ ઘોડાની ડુમચી સાથે ખાંધી પાછળ દોર્યા.

બધી ટુકડી મુકામે આવી પહોંચી ત્યારે લગભગ બપોર થઈ ગઈ હતી. પિતાજીએ હજી ખાધું નહોતું, ને ખીજઓ માટે ખીચડી આરાવીને તૈયાર રાખી હતી. ખીચડી એ તો ગામડાનું અફસુત ખાણું છે. જે એની મજા અને સગવડ બાજુએ તે બાજુ. ગરીબ પણ ખાય, તાલેવંત પણ ખાય. એમની એમ ખવાય-ધી-દૂધથી લયપચતી પણ ખવાય. ગામડાની જનમાં પણ એક ટંક ખીચડી અપાય. ભાત-ઓસા-મણુ તો શહેરનાં ! ખીચડીમાં તો રાંધવાનીય માથાકૂટ નહિ ! ચૂલે મૂકી એટલે પડી પડી થઈ જાય. મોતી જોશીએ દૂધમાં દશમી (ભાખરી) બનાવી લીધી હતી.

“ સાહેબ, હજીજીને કમાલ કીયી ! ” લાલુ મિયાંએ ઘોડીએથી ઊતરતાં સલામ કરીને કહ્યું.

“ મિયાં ! હજીજી તો હજીજી હે ! ” પિતાજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું. આ વાક્ય પ્રથમમાં હતું કે ટીકામાં તેની ઠેકાં ને સમજ ન પડી. હજીજી તો જિંચું મોં કર્યા વગર પેલા ગુનેગારોને ઝાડના થડની સાથે ખાંધવા માંડ્યો. એને એમ

થતું હતું કે ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જાઉં ! હજી બે-
ગુનેગારો બાકી હતા. છગુજીએ બંદૂકસવારને લઈ ને જવા
માંડ્યું. પિતાજીએ તરત કહ્યું : “ છગુજી, બપોર થયા છે,
ખાઈ ને જાઓ ! ”

“ ના સાહેબ ! ” એણે નીચું મોં કરી કહ્યું : “ બધા
ગુનેગારને પકડી ન લાવું ત્યાં સુધી અન્નજળ હરામ છે. ”

છગુજી તરફનું પિતાજીનું અત્યાર સુધીનું આમોશ વલણ
સમજાયું. એ ખાનદાન માણસ હતો. પોતાને સાહેબે બે ચાર
ઠપકાનાં વેશ્ય કહ્યાં હોત તો, એને સંતોષ થાત. પણ સાહેબ
હિલટી મીઠાશ બતાવી રહ્યા હતા. એ મીઠાશ જીરવવી ઝેર
જીરવવા કરતાં ચે બૂંડી હતી. બંદૂકસવારે ખાઈ લીધું.
છગુજી લાખ વાતે ન માન્યો. અમે એના અને લાલુ
મિયાંના ખોળા ખુદીને મોટા થયેલા. છગુજીએ રોતે જે
વર્તાવ કર્યો, એથી અમે પણ ખીજે બળ્યાં હતાં. છતાં એ
બૂખ્યો રહે તે ન ગમ્યું. અમે આગ્રહ કરવા ગયા :
તો બાલ્યો :

“ અરે, આ સુવરોએ મારી મદી પલિત કરી ! એમને
ઠેકાણે પાડયા પછી જ ખાઈશ. બે દહાડા નહિ ખાઉં તો મરી
નથી જવાનો. અને જીવતરમાંય શું સવાદ રહ્યો છે હવે ! ”
અમે જોયું કે એની આંખના એક ખૂણામાં છાતું આંસુ હતું.
વાઘ જેવા બિહોલાને આમ નરમ પડેલો જોઈ, અમારું
મન એના તરફ પ્રેમથી ઊભરાઈ ગયું.

છગુજી ને બંદૂકસવાર થોડી વારે ઊપડી ગયા. પેલા
ગુનેગારોને કચકચાવીને બાધ્યા હતા, ને તડકે ઊભા રાખ્યા

હતા. અમે એ જધાને તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા હતા. રાતના વખતે ચોરની જે કદપના અમે કરેલી, એમાંનું કંઈ તેઓમાં નહોતું. ફોટેલાં કપડાં, ઓશિયાળું મોં ને થરથરતા પગ! અમને એમ લાગે કે આ બાપડા ચોર ન હોય. તેઓ પણ કરજરતા કહે, ‘બાપજી! અમે ગુનામાં કંઈ જાણતા નથી!’

તડકો કહે અમારું કામ! બિચારાઓએ સવારથી મોંમાં પાણી નાંખેલું નહિ! અમારાં ફર્જબાએ કહ્યું, “જાઓ, બિચારાઓને પાણી તો પાઓ!”

અમે પાણીનો કળશો લઈને આગળ વધ્યા, ત્યાં તો લાલુ મિયાંની ખૂમ પડી, “એમાં દયા ન આવે! એમને તો પાણી નહિ પણ....હમણાં પીવરાવું છું.”

થોડી વારમાં સહુએ જમી લીધું: ને પછી કચેરી જામી. લાલુ મિયાંએ લીધો ડંડો ને મંડ્યા સંબોડવા! પેલા માર ખાતા જાય ને ના પાડતા જાય. એ દૃશ્ય અમે જોઈ ન શક્યાં. અમે અંદર ભરાઈ ગયાં. અમારાં ફર્જબા તો રોવા લાગ્યાં. એમને રોતાં જાણી પિતાજી ગભર્યા:

“તમે ખેરાં નાહક આમાં માથું મારો છો. આ બેટાઓને રાતે લાગ મળ્યો હોત તો ધડથી માથું જુડું કરતાં વાર ન લાગત! મજૂરી કરવી ગમતી નથી. હરામનો ચસકો લાગ્યો છે, બેટાઓને! જે સરકારી તીજેરી પર હાથ નાખવાની હિંમત કરે, એ ખીજાં લોકને તો શું સુખે સુવા દે!”

એ માર અમારાથી જોવાય તેમ નહોતો. પેલા ગુનેગારોથી જીરવાય તેમ પણ નહોતો. આખરે તેઓ કબૂલ કરી ગયા. સહુને માટે બેડીઓ તૈયાર હતી, પણ જધા હાથે પગે

લાગ્યા. માગ્યો હંડ આપવા તૈયાર થયા. પણ એમનો આખરી ફેંસલો છગુજના આગમન પર બાકી હતો.

બપોર ઢળ્યા, તડકા નમ્યા, તોય છગુજ ન આવ્યો. સાંજ થઈ, દેવળમાં આરતીના શંખ ગાળ્યા, ઢોર ઘેર આવ્યાં: તોયે છગુજ ન આવ્યો. પિતાજીને ચિંતા થવા લાગી, ત્યાં તો રાત પડતાં પડતાંમાં બંદૂકસવાર બીજા ત્રણ જણને ઘસડતો આવતો દેખાયો છગુજ લંગડાતો લંગડાતો પાછળ આવતો હતો. એના શરીર પર લોહીના રેગાડા હતા.

ફરીથી બધું નાટક શરૂ થયું. માર, ત્રાસ, બુમાબુમ ! પણ આવનાર પાકા હતા. આ બધા નાટકના સૂત્રધાર હતા. આ બિચારા ગરીબોને દારૂ પાઈ, લાલચ આપી અવળે માર્ગે ચઢાવી કમાણી કરનાર ઉજળા લૂગડાંવાળા હતા. પડદા પાછળ દોરીસંચાર કરનાર હતા. તેમણે છગુજનો પૂરો સામનો કરેલો. પગમાં કાતરિયું મારેલું. તાકીને પથરા મારેલા, આખરે બંદૂકસવારે બંદૂકની નાળ તાકી ભડાકો કર્યો ત્યારે શરણે આવેલા.

મોડી રાતે ઈન્સાફ અપાયો.

પિતાજીએ કહ્યું કે આ ધોળા ઠગો ગરીબ અબણુ લોકોને ચઢાવી, લાલચ આપી, નશો કરાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. સીમના શેઠા તોડવા, ખેતર લેજવવાં, ઊભા મોલ સળગાવવા, કેઈનાં ઢોરઢાંખર તગડવાં, કેઈની બેન-દીકરીને ઉપાડવાનાં કામાં કરાવે છે. એમને જેર કર્યા વગર આ ગામડાં સુખી નહિ થાય. એમને તો ભારે સબ્બ થવી જોઈએ.

પેલા બધાને પારેવાને મણુ મણુ બાર નાખવાનો ઠંડકર્યો, અને પગી તથા પેલા ત્રણ ઉજળાં લૂગડાંવાળાઓને બેડીઓ નાખી, રાજધાનીમાં મુકદ્દમે ચલાવવા મોકલી આપ્યા. અમારો એ દહાડે ભ્રમ ભાંગ્યો કે ફાટલા તૂટલા લૂગડાંવાળા જ ચોર નથી હોતા. ઉજળા લૂગડાંવાળા પણ હોય છે. ચોર આપણી વચ્ચેજ વસતા હોય છે. જેની દાનત પારકાનું પડાવી લેવાની, વગર મહેનતે મોજ મજા કરવાની એ ચોર. ચોરને શીંગડાં હોતાં નથી. ચોર કંઈ રાક્ષસ હોતા નથી. એનેય આપણી જેમ બે હાથ-પગ ને એક માથું હોય છે.

અમે પાસે બેસીને છગુલને ખવરાવ્યું. છગુલએ એ દહાડે આકડું નીમ લીધું: “ફરી દારૂ પીવે એ બે બાપનો !” ખાતાં ખાતાં એ કહેતો જતો: “શું ચાર, આજ મારી મટ્ટી પલીત કરી !”

પાલી કાકી

[૬]

પેલી વાત તો ચોરની થઈ. આજે તો બહારવટિયાની વાતો આવતી હતી. ચોર અને બહારવટિયા વચ્ચે ભેદ હોય છે. ચોર રાતે, એકાંતે, છાનીમાની ચોરી કરે છે. બહારવટિયા ઘોળે દહાડે, ભરવસ્તીમાં, ડંકા નિશાનની ચોટ પર લૂંટે છે. ચોરને કોઈ નીતિ-નિયમ નથી. બહારવટિયા થોડા ધણા નીતિ-નિયમો બળવે છે. વાર્તા તરીકે તો બંનેની સાંભળવી રુચે છે, પણ જેને વીતે એને ખરી સમજણ પડે છે. બહારવટિયાની વાતો નિરાંતે સોફામાં બેસીને વાંચનારા ને પૌરુષ માણુનારાઓને જમરાજ જેવા કૂર, કીડીને મારવી ને માણુસને મારવો એ સરખો સમજનારા બહારવટિયાનો ભેટો થાય ત્યારે પુસ્તકિયું રસિકપણું આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

મીરખાંના પરાક્રમોની ભારે વાતો આવતી, સહુ છાતી કુલાવીને વાતો કરતા. ભારે રસ ને વાર્તાની જમાવટ કરીને કહેતા: પણ એક દહાડો ગામઝાંપે ચિઠ્ઠી ચોડેલી દેખાઈ! એમાં લખ્યું હતું, કે

“હું મીરખાં. જાતે લખાવું છું કે તમે દિન ત્રણમાં રૂપિયા ત્રણ હજાર રોકડા, દશ બોકડા, બે દેઘડા દારૂ ને

પાંચ મણુ મીઠાઈ પુનિયા પટેલના ખેતરના શેઠે મૂકી જ્યો !
નહિ તો બુધવારની સાંજે તમારું ગામ ભાંગીશ. એની
નિશાનીમાં ઘાસનો સાલો સળગશે, એ બાણ્યો !”

એ ચિઠ્ઠી વાંચનાર પણ વાંચતાં હાંપી ગયો. હાય બાપ
મીરખાંની ચિઠ્ઠી ! ખેડના ઊંઠર કરતાંય એ ચિઠ્ઠી
જૂંડી લાગી. કોણુ લઈ જાય ! કોણુ એને દરબારગઢમાં
પહોંચાડે ! અને તાકડો પણ ભારે સંધાયો ! ઠાકોર સાહેબ
જત્રાએ ગયેલા. પિતાજી પણ બહારગામ ! રજપૂતાઈના
દુકડા ગણાતા કેટલાક રજપૂતો પણ ક્યાંય ગામતરે ગયેલા.
આખા ગામમાં જોતજોતામાં હાહાકાર ખોલી ગયો. ચારે
ચોટે ઊંચે સાહે વાતો કરનારા ને હાકલા કરનારાની જીમ
સિવાઈ ગઈ. છતાંય ગામમાં મરદના બચ્ચા નહોતા એમ
નહિ ! એમણે ઠેર ઠેર ફરીને પાનો ચઢાવ્યો. પોલિટિકલ
ખાતા પર લખાણ મોકલાવ્યું, બંદોબસ્ત માગ્યો. ક્યાંક
તલવારો સજવા લાગી, ક્યાંક ભાલા તૈયાર થવા લાગ્યા.
ક્યાંક જૂની જામગરીવાળી બંદૂકો ઉઘળી થવા માંડી.
બ્રાહ્મણોએ ગામ પરની આ આકૃત એસરી જાય માટે ગાયત્રીના
જપ જપવા માંડ્યા. વાણિયા માલ-મત્તા વગેસગે કરવા
લાગ્યા. આખા ગામમાં ડુંખીમાં ડુંખી વાણિયા દેખાતા હતા.

ઉત્સાહી ને રણખેલના શોખીન મરદો મૂંઝે તાવ દેતા
હતા: “જોજો ભાયડાઓના રંગ ! અરે, મીરખાંને હજી બધી
ખીખીઓ ભેટી હશે, કોઈ મરદ નહિ મળ્યો હોય !”

“બાપુ, અમલ તો વધુ ચઢી ગયો નથી ને ! ખૈરાંનાં
કપડાં પહેરી જનાનામાં પેસી ન જાયો !”

“હા, હા, સાળા હીંગતોળ !” ને બાપુએ તો સખ્ખ લેતી તલ્લવાર ખેંચી. પેટો મફકરો પોબારા ગણી ગયો.

ખીજે દહાડે સમાચાર આવ્યા કે અમારા ગામથી દશ ગાઉ પશુ બોઝારિયા ગામ મીરખાંએ ભાંગ્યું.

અડધા મઠો ખીજે દહાડે જરૂરી કામે બહારગામ આવ્યા ગયા. બુધવારની સવારે તો ગામની દશા ઓર હતી. જે ખરા હતા, એ સાચો બંદોબસ્ત કરી રહ્યા હતા; ને ખોટા હતા એ ખોટી અફવાઓ ફેલાવી, મનના ડરથી દુનિયાને ડરાવી રહ્યા હતા. પણ આમાં મોટો ફફડાટ વાણિયાઓને જ હતો ! લક્ષ્મી કેવી ખરાબ ચીજ ! એના તરફ કેવો મરણિયો પ્યાર ! એ બિચારા પટારામાંથી ભીંતમાં, ને ભીંતમાંથી ચૂકામાં, ચૂકામાંથી ઊતરેડમાં, ઊતરેડમાંથી ગમાણમાં લક્ષ્મીદેવીને ફેરવી રહ્યા હતા. નહોતું એમને ખાતું ભાવતું, નહોતા એ નીંદ લેતા.

ત્યાં કેાઈ વાત લાવ્યો: “અરે, ગમે ત્યાં દાટશે તોય શોધી કાઢવાની કરામત એમની પાસે છે. નાની એવી ઘો પાસે રાખે છે. છૂટી મૂકી કે ગંધે ગંધે ત્યાં જઈને ઊભી રહી જવાની !”

હાય બાપ, વળી વાણિયા નવી હેરફેર કરવા લાગ્યા. એમને શાન્તિ ન થઈ. રામજી મંદિરવાળા, સ્વામીનારાયણ મંદિરવાળા બધાય ભગવાનનાં ઘરેણાં સંતાડવા માંડ્યા, પણ મહાદેવનો એક ખાખી બાવો તો મોટે અવાજે કહેતો:

“ભાઈ, હમારા શુરુ એક વાત કહેતા. શુરુ ચેલો જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા. ચેલો વારંવાર કહે, કે શુરુજી

રસ્તામાં ભારે ભોં છે, સમાલીને ચાલ્યો. શુભચીએ સોચું કે ચેલા પાસે કંઈ હોવું જોઈએ. એક ઠંકણે ચેલા નદીમાં નાહવા પેઠા એટલે શુભચીએ જોની ઝોળી તપાસી તો તેમાં સોનાનો કટકો ! શુભચી વિચાર્યું, અરે, ચેલાનો ભો (ભય) તો જોની ઝોળીમાં જ છે. ઝટ લઈ ને એમણે એ સોનાનો કટકો નદીમાં ફેગાવી દીધો. ચેલા આવ્યો ને ખંને આગળ ચાલ્યા.

“ વળી ચેલા બોલ્યો: “ શુભચી, જંગલ છે, ચોરચખાર હોય. જરા ભો છે, માટે વખતસર મુકામે પહોંચી જઈએ તો સાધું. ”

“ શુભચી કહે: “ બેટા, ભો (ભય) તો તારી પાસે હતો તે મેં એ નદીમાં નાખી દીધો. હવે કોઈ જાતનો ભો નથી ! ”

ખાવાળની વાત સાચી હતી. જેઓ ઓછી સંપત્તિવાળા હતા, એ લહેરમાં હતા.

રખારીઓ ગેલમાં હતા.

રાવળિયા નિરાંતમાં હતા.

ઠાકરડા ઠંડા મિનજથી વર્તતા હતા.

પ્રાણીઓનેય નાહવા-નિચોવવાનું નહોતું !

જે રોજ ભૂખ્યા રહેતા-એ આજ જમતા. જે રોજ બે ટંક જમતા એમને ખાવાનું ભાવતું નહોતું.

બુધવારની અપેાર નમવા લાગી.

હવે તો ખરેખરા રામ રમી ગયા. બબાર ઉજાડ થઈ ગઈ. ખારણાં ફેવાઈ ગયાં.

પોલિસ થાણે રિપોર્ટ ગયા. પાંચથી દશ પોલિસ આવી. ગામમાં થોડો શ્વાસ આવ્યો.

ગિરજો ખખર લાવ્યો ત્યારે હું રામજીમંદિરના ઓટલે બેઠો બેઠો ‘વાઘ-બકરી’ રમતો હતો. ગિરજનો બાપ તલ-વારના દાવ ભારે રોકૂથી રામલીલામાં બેલતો.

“ગિરજ, મારા બાપા તો દેશમાં ગયા છે. તારા બાપા છે ને ! અરે, રામ જેવાને હંફાવી દેનાર પાસે આ ખીરખાં શું કરશે બચ્ચારો !”

“ગાંડા, એ તો રામલીલા-નાટક ને આ તો સાચું. અહીં તો હબોહબ ખેંચાણી ને ધબોધબ મીંચાણી જેવું. આમાં ભલભલા મૂછળા મરદનાં પાણી ઊતરી જાય.”

અમે ઝટ ઘેર પહોંચ્યા. ઘરમાં અમારા એક કાકા, નાનાં એ ભાંડું ને અમે હતાં. છગુજી ઠાકોર સાથે ગયો હતો. એટલે એક નવો રજપૂતનો છોકરો ઘેર સૂવા આવતો હતો. એ ખારણે બેઠો હતો. આખી શેરીના પુરુષોમાં છ જણા બાકી હતા. એ બધા એક પરસાળમાં જઈને બેઠા હતા. કોઈના મોં પર હોશ નહોતા, તોય હસીને વાતો કરવાની મહેનત કરતા.

સૂરજ મહારાજ મેર ઊતર્યા. આકાશ ધૂંધળું થયું, ને અચાનક આકાશમાં ધુમાડો ચઢતો દેખાયો. થોડી વારમાં ખૂમ પડી કે ઘાસનો સાલો સળગ્યો. મરણુપોક કરતાંય એ ખૂમ ભારે ભયંકર બાસી.

અરે ! બહારવટિયો ગામ પર ત્રાટક્યો કે ત્રાટકશે !

અમેય પરસાળ છોડી ઘરમાં બસાયા. પણ અમારા ઘર સામે રહેતાં પાલી કાકી તો ખૂમ સાંભળી આંગણમાં

જ આવીને ઊભાં. દીકરા-વહુને ઘરના ત્રીજા ઓરડામાં બેસાડી તાણું માર્યું ને વહુને કહ્યું કે પાસે સાંબેલું રાખો. રોચા મરળડ કરે તો દેજો માથામાં-તે ખોપરી ખોખરી થઈ જાય, અને ઊભી છું હું બહાર! એક બે ઓછા તો કરીશ, પછી મારા વાલાની જેવી મરજી !

આજનાં જીવનિયાં ‘મારા વહાલા’ શબ્દ સાંભળી કંઈ કંઈ કલ્પના કરી બેસશે, પણ એ કાળે ‘મારા વહાલા’ નો અર્થ ગોવર્ધનધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ થતો.

ઓરડાનાં કમાડ વાસી, હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઈ આગણામાં લીમડી હતી, એની આડશે એ ઊભાં. ઐડું અને વળી હાથમાં તલવાર ! ઇતિહાસમાં વાત અંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈની વાંચી હતી. આજ અમારા ગામની લક્ષ્મી-બાઈ ને મેં નજરે નજર નિહાળી. પુરુષોનાં હૈયાં કપૂતરની જેમ ફફડતાં હતાં, ત્યાં પ્રાણી બાઈ પાલી કાકી તો રણધીર બનીને ખડાં હતાં.

હોકીરો ને ગોકીરો વધતો જતો હતો. આ તક એવી હોય છે, કે ફેટલાક ખાટસવાલીઆ પણ લૂંટ કરવા નીકળે છે. લૂંટ કરશે એ ને ચઢશે મીરખાંને નામે. કોઈ જાતનો પાછળથી સંતાપ જ નહિ. ખૂબ ભેગો ફીકીઓ ! આવી તકનો લાભ લેવા એક ઠાકરડો હાથમાં મોટી તલવાર વીંજતો ને ખૂબો પાડતો અમારા વાસમાં ઘુસી આવ્યો. જેનાં તેનાં નામ બોલીને કહેવા માંડ્યો:

“જે હોય તે ઝટ ધરી દો ! જીવવું હોય તો ઝટ કરો, નહિ તો આ તમારી સગલી (તલવાર) કોઈની શરમ નહિ રાખે !”

કોણ સામે આવે ! કોણ કહે ! કોણ સામનો કરે ! ત્યાં તો લીંબડીના ઝાડની આડશે ઊભેલાં પાલી કાકીએ પડકાર કર્યો.

“ અદ્યા, કોણ છે એ માટીડો ! ” અને ઝળ કરતી તલવાર ખેંચી આગળ ધસી આવ્યાં. પાસે જ કૂતરાની ઠીબ હતી. તે ઉપાડીને લમણામાં દીધી.

પાલી કાકીની હાકલ સાંભળી, જે પુરુષો અંદર બેઠા બેઠા તમાથો ભેઈ રહ્યા હતા, એમને પણ શૂરાતન અઢ્યું. તેઓ પણ હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને બહાર નીકળ્યા. ઠાકરડાને માટીની ઠીબ બરાબર લમણામાં વાગી હતી, ને વળી સામો તલવારનો ઝબકારો ભેયો. પાછળ બહાર નીકળેલું અમારું ઘાડિયું ભેયું.

બિચારો બૂથેટીને ભાગ્યો. પાલી કાકીએ થોડો પીછો પકડ્યો, પણ તરત ઘર સંભાળવા પાછાં ફર્યાં. અમે પણ થોડા પથરાના ઘાથી એને નવાળ પાછા ફર્યાં.

આ તરફ આમ બની રહ્યું હતું, ત્યારે પાદરમાં વગી નવો રંગ જામ્યો હતો. આડાં ગાડાં ગોઠવીને રૂનાં ગાદલાં ભરાવી સિપાહીઓ ભરી ખંદ્રકે બેસી ગયા હતા. સરખે સરખા રજપૂત ગરાસિયા, મુસલમાન, વાણિયા ને મોઢના બુવાનિયા મરવા કે મારવા નીકળ્યા હતા.

ઘાસનો હાલો ભડભડ બળી રહ્યો હતો, પણ બહાર-વટિયા ગામમાં આવતા કળાતા નહોતા. વખત વીતતો આવ્યો, પણ કોઈ આવતું દેખાયું નહિ. કેટલાક બુવાનિયા તપાસ કરવા તૈયાર થયા. બે પોલીસને સાથે લીધા.

આટલાને જતા જોઈ બીજાઓને પણ શૂરાતન ચઢ્યું. કેટલાય લોકો પાછળ ચાલ્યા.

ઘાસની ગંજ બગી રહી હતી. એની પાસે થોડે દૂર કેઈ જાણેલું દેખાયું.

“અરે, અમથુજ પટાવાળાનો મગન લાગે છે !” એકે કહ્યું.

“પીધેલો લાગે છે !” પોલીસોએ કહ્યું. તેઓ કેમ્પ-માંથી પોલિટિકલ ખાતા તરફથી આવ્યા હતા. તેઓ આગળ વધ્યા, ને મગનને પકડ્યો. પકડીને કહ્યું :

“આ હાલો તેં સળગાવ્યો છે ? મીરખાં ક્યાં છે ?”

“હા, હા. અમે સળગાવ્યો છે. તમારે શું છે ? અરે હું મીરખાં મૂછાળો !” મગને દાડના તોરમાં મૂછે હાથ ઢીધો.

પોલીસને વહેમ પડ્યો. મગનને લઈને સહુ ગામમાં આવ્યા. તરત દરબારગઢમાંથી જસચિટ્ટી મંગાવી. અક્ષરો મેળવ્યા તો મગનના જ ! વાતની કડી મળી ગઈ !

દેવા માંડ્યો મગનને ! કપડાં ધુએ એમ ધોઈ નાખ્યો !

મગનનો બાપ હજુર પટાવાળો. લાખ રૂપિયાનો આદમી ! ગામમાં ભારે લાજ આપડવાળો. એણે દીકરા મગનને હોંશથી પાંચ ચોપડી ભણાવેલો. ભણેલો, ગણેલો છોકરો પોતાનું નામ ઉમળશે, એમ અભણ બાપે માનેલું. મગનની ઈચ્છા શહેરમાં જઈ ને કમાવાની થઈ તો બાપે વિચાર્યું કે છોકરાને ગામડાની ધૂળમાં શું કામ દાટી દેવો. ભલે જાય !

મગન શહેરમાં ગયો. એક શેઠના ત્યાં નોકરીએ રહ્યો.

ઠાવકો, કદાગરો ને ઉધમી મગન શેઠ-શેઠાણીને ગમી ગયો. પરચુરણ કામમાંથી ઉઠાવી એને કોચવાન બનાવ્યો. બે થોડાની ફેટીન પર મગનનો હાથ બેસી ગયો. દેખાવડા મગનને શેઠે કપડાં માટે પૈસા આપ્યા. કેસરી ફટકો, સુરવાલ ને શિકારી કોટમાં મગન ભારે બપકામાં દેખાયો, એમાં વળી પિત્તળનાં લશ્કરી બટન ચઢાવ્યાં.

રજા મળે ત્યારે મગન ગામમાં આવતો. એનો ભપકો, કામીનીઆ તેલ નાખીને ઓળેલા વાળ, ચાલવાનો રૂવાળ ! અમે કારભારીના દીકરાય એની આગળ હુસ ઠરતા. બધા મોટા થઈને તેવા થવાના મનસુબા ઘડતા, અહીં સુધી તો મગન બરાબર હતો. પણ શહેરની મોહની જુદી છે ! સીનેમા, નાટક, ચેટક, હોટલ ને લોજ, તેલ ને અત્તર, બુટપાલ્લીશ ને રેશમી રૂમાલ, બૂટ ને ચંપલ, અને પછી એ શોખમાં આગળ વધતો ગયો. પાંચ વાર તો ચા બેઠોએ, સાત વાર પાન ને સીગારેટનો તો ઘણુ કાઢી નાખે. તેમાંય સ્વાધીને ખુશામદીઆ દોસ્તદારોએ ફેલી ખાધો. માથે દેવું થયું. હાથ તંગીમાં પડ્યો. દોસ્તદારોએ નસીબ અજમાવવા કહ્યું. જુગારના છંદે ચઢ્યો. શહેરમાં એને કોણ વારે ? ધીરે ધીરે ઢાંચની લત પર આવ્યો.

આખરે આ બધાનો અંજમ નોકરી તૂટવામાં આવ્યો. નવી નોકરી ન મળી, એટલે ઘેર આવ્યો. ઘેર આવીને આપના માથે દેવું કરવા માંડ્યું. ગામમાં ત્યાં સુધી એકે હોટલ નહોતી. ચાનો વપરાશ ઘરગથ્થુ હતો. એણે હોટલ કરી. એક બંગડીવાળુ લાવ્યો. ગામના નવરાનો ત્યાં ડાયરો જામ્યો. જુવાન વહુ દીકરીઓને ત્યાંથી નીકળવું બંધ થયું,

પણ મગનને કોણ કહે ? અમરુચી એવો મોલાદાર માણસ કે એને કંઈ કહીને મનદુઃખ કરવાનું દિલ ન થાય !

મગન વધુ ખીટ્યો. એણે નાલાયક મિત્રોની સલાહથી માથેનું કરજ ફેડવા ને લવની ભૂખ ભાંગવા નવો કિસ્સો ઘડ્યો. મીરખાંના નામનો લાલ લીધો, ને જો ગામ હરીને રૂપિયા પહોંચતા કરી જાય તો કામ ફોતેક થઈ જાય એમ ધાર્યું. પણ બાળ ધૂળ મળી ! પાપ હમેશાં માણસને કમજોર બનાવે છે. મગન તોરમાં ને તોરમાં બધું બકી ગયો. એના સાથીદારોનાં નામ પણ પકડાયાં. છાંટવા માટે આણવામાં આવેલ ઘાસલેટનો ડબ્બો પણ ઝડપાયો. ક્યા વેપારીની દુકાનેથી લેવાયેલો એની પણ લાળ મળી. કેસ મજબૂત બન્યો. આખા ગામને દિવસો સુધી હેરાન પરેશાન કરનાર મગનના બચાવ માટે કોઈએ કંઈ ન કહ્યું. સહુએ માન્યું કે ગામનો એક કાંટો ગયો, નહિ તો ન જાણે ગામના કેટલાય જીવાનોને બગાડી મુકત.

કોઈ કે મગનના બાપ અમરુચીને લખ્યું. અમરુચી દરબાર સાથે જાત્રામાં હતા, કોઈએ તેમને ખબર આપ્યા. એ અલણ માણસે કોઈની પાસે પત્તામાં એટલું લખાવ્યું કે “જેનું અજ્ઞ આપણા પેટમાં હોય અને એનું ખરાબ કરીએ તો ઈશ્વર ન સાંખે. મારો દીકરો આવો ન હોય. એને કાયદેસર જે સજા થતી હોય તે ભલે થાય. કદાચ એક વાર સજા પડવાથી એનું લવિષ્ય સુધરી પણ જાય.”

પોતાના લાગતા વળગતા માટે ઠેઠ સુધી લાંચ ને લાગવગ ચલાવનાર આજનો સુધરેલો વર્ગ ક્યાં ને ક્યાં આ અલણ

માણસ. એણે ધાર્યું હોત તો દરબાર સાહેબની લાગવગથી સાક્ષીઓ કમજોર બનાવી નાખ્યા હોત. પુત્રને શકનો લાભ એ અપાવી શક્યો હોત. પણ એ તટસ્થ થઈને બેઠું રહ્યો. પુત્રને સાબરમતી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી એણે ઉંઘર બહાર પગ પણ ન મૂક્યો. એ ઘણી વાર કહ્યા કરતો : “ અરે, મારે ત્યાં લગવાને કોઈ દુસ્મનને દીકરો બનાવી મોકલ્યો ! નક્કી પરભવનાં કોઈ પાપ નડ્યાં ! ” એ બરીબ ને અભણ અમથુણએ હોટલ વેચી દીધી, બંગડી વાબની ખેરાત કરી નાખી; ને દીકરાનું જે દેવું હતું તે દૂકી કમાણીમાંથી કરકસર કરીને વાળ્યું.

પણ આ વાત તો બીજી થઈ. એ દહાડે આખા ગામે નિરાંતે ખાધું, નિરાંતે બિંધ્યું. બીજે દિવસે અનેક સત્ય-નારાયણની કથાઓના, શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર જપનાં પારાયણ આરંભાયાં. થોડે દહાડે આ બધું બાળસ્વભાવ મુજબ ભુલાયું, પણ પાલી કાકીની ગૌરવગાથા અમારા હૃદયપટ પર અમર અક્ષરે અંકિત થઈ ગઈ. કોઈ પણ વીરત્વનો પ્રસંગ આવતાં બડ્ડાધારિણી સ્ત્રીશૌર્યની પ્રતિમાશાં પાલી કાકી અમારી નજર સામે તરી આવતાં.

પછી તો એમની નિર્ભયતા, નીડરતા વિષે અનેક કિસ્સા બણ્યા. સ્ત્રીને કાયા ને માયા બેનો ભય, એ કહેવત એ ખોટી ઠરાવતાં. ગામડું ગામ એટલે સાપ-ઝાંઝડું વારંવાર નીકળે. કોઈ સાદ પાડે કે બોલાવે એટલે હસતાં હસતાં, કંઈ કંઈ ટોળટપ્પાં કરતાં બહાર નીકળ્યાં સમજે ! ને નેતરની લાકડીની મહદથી સાપ-ઝાંઝડુને બહાર ઠેકાણે નાખી આવે.

એમ કહેવાતું કે પાલી કાકી એક વાર ઘાસ લેવા જંગલમાં ગયેલાં ઘાસ કાપતાં કાપતાં એમનો પગ એક દર પાસે પડેલા સાપ પર પડ્યો. કાળો, મૂછાળો મણિગર નાગ ! એમને ઠંડો-લીનો સ્પર્શ લાગ્યો. નીચે જોતાંની સાથે એમને ખ્યાલ આવી ગયો કે સાક્ષાત મોત સાથે પતારો પડ્યો છે. એમણે પડેલા પગ ડરીને લઈ ન લીધો. બીજું કોઈ હોય તો ઉછાળીને બાજે ને તરત સાપના ડંખનું લોગ બને. પાલીકાકીએ પગનું દબાણ વધાર્યું. ત્રણ-ચાર હાથ લાંબા સાપે આખું શરીર ઉછાળી પગને ભરડો લીધો. મણિગર નાગનો ભરડો એટલે ભલભલા પહેલવાનનાં હાડકાં ઢીલાં થઈ જાય.

બંને તરફથી ભારે રસાકસી ચાલી. જો પગ જરા ઢીલો પડે તો સાપનું મોં બહાર નીકળી આવે ને તો તો સો એ સો વર્ષ પૂરાં કરે. પણ ભરડો ભયંકર હતો. પગના નળાનાં હમણાં ચૂરેચૂરા થઈ જશે, એટલું જોર આવતું હતું. બીજી ઘાસ લેવા આવેલી સ્ત્રીઓ દૂર દૂર ઘાસ વાઢતી હતી. ખૂબ મારી મઠકે પણ બોલાવાય તેમ નહોતું.

બંને માટે જીવન-મોતનું ઢંઢ હતું. સાપનો ભરડો ભયંકર હતો. પાલી કાકી નિર્બળ બનતાં જતાં હતાં. આખરે એમણે યુક્તિ અજમાવી. પાસે રહેલું દાતરડું લઈ ને પોતાના પગ અને સાપના વીંટળાયેલા શરીર વચ્ચે સરકાવવા માંડ્યું. દાતરડાનો ઘસારો લાગતાં સાપનો ભરડો ઢીલો પડ્યો. ઢીલો પડતાંની સાથે દાતરડું વધુ અંદર ઉતારી દીધું. પણ એમ કરવા જતાં પગની પીંડીને ઘસરકો વાગ્યો. ફળફળતું

લોહી નીકળ્યું ને આખા પગને નવરાવી રહ્યું. લોહી આવ-
વાથી બરડો વધુ ઢીલો પડ્યો, ને આખરે સાપનું શરીર
જમીન પર ગળડી પડ્યું. થોડીવાર ઊંચું-નીચું થઈ નિશ્ચેતન
બની ગયું.

થોડી વારે પાલીકાકીએ પગ ઉપાડી લીધો, ને હળવેથી
ત્યાંથી-જ્યાં બધી સ્ત્રીઓ ઘાસ વાઢતી હતી, ત્યાં જઈ
પહોંચ્યાં. ઠંઈ ન બન્યું હોય તેમ ઘાસ વાઢી, ભારો
ખાંધી સહુ સાથે ઘર તરફ પાછાં વળ્યાં, પણ ઘેર જઈને
રડી પડ્યાં. પોતે કોણુ! બ્રાહ્મણુ! ને પોતાના હાથે નાગની
હત્યા! એમણે પોતાના પતિને ઘી તથા અંદનનું લાકડું
લઈ નાગનો છેલ્લો સંસ્કાર કરવા મોકલ્યા. એ કામ જલ્દી
કરવાની જરૂરિયાત હતી, નહિ તો ગામડાના લોકો પૂરેપૂરો
વિશ્વાસ ધરાવે છે, કે નાગને જ્યારે કોઈ મારે છે, ત્યારે
મરતી વખતે એની આંખમાં પોતાના હત્યારાની છબી દોરાઈ
જાય છે. એ નાગની નાગણુ જ્યારે ત્યાં આવે છે, ને પોતાના
પતિને મરેલો જુએ છે ત્યારે એનું રૂંડું રૂંડું ક્રોધથી ધમ-
ધમી જાય છે. પોતાના મરેલા પતિની આંખ સામે તાકી
રહે છે ને પોતાના સૌભાગ્યના હણુનારને શોધવા નીકળે
છે. જ્યારે શોધી રહે છે, ત્યારે જંપે છે; ને તેનો પ્રાણ
લીધે છૂટકો કરે છે! એટલે પાલી કાકીએ તાકીડ કરી કે
નાગણુ આવી પહોંચે તે પહેલાં નાગનો અંતિમ સંસ્કાર
કરી દેવો.

તેઓની ઈચ્છા સુજળ બધું થયું, છતાંય તેઓ ત્રણ
દહાડા આખી રાત જાગ્યાં. પરસાળમાં, ખારણે ને ખાટલા નીચે

ત્રણ ઠેકાણે દ્વંધના કટોરા મૂક્યા. શિવ મહિમ્ન સ્તોત્ર આખી રાત જપતાં રહ્યાં. યુરૌપમાં જન્મ્યાં હોત તો આવા પરાક્રમ બદલ પાલી કાકીને બહોરમાં માન મળત, એમનાં બાવલાં સુકાત, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં એમની કથા લખાત ને નોબેલ પુરસ્કાર જેવો પુરસ્કાર મળત. અહીં તો આ બનાવે પાલી કાકીના મન પર એક આછી ગમગીનીની છાયા મૂકી દીધી. જ્યારે વાત કરતાં ત્યારે કહેતાં કે 'મેં બ્રાહ્મણનું જોગિયું બગાડ્યું. મારે હાથે નાગહત્યા થઈ !

ગ્રામ્ય જીવનમાં એ જોવાયું કે આજની જેમ ત્યાં મૃત્યુભય નહોતો. માણસ જેમ આજે મોતના ભયથી કંપી ઊઠે છે, ને દાકતરોનો ને દવાનો વેવલો દાસ બની શરીરમાં ઝેરનાં ફૂંડાં ઠાલવે છે, એમ એ વેળા નહોતું. અલબત્ત, ઈજ્જત માટે મરવામાં સહુ માનતાં. કોઈના પર જોડું કલંક આવ્યું, કોઈ જોડું કામ કરતાં પકડાયો, કોઈ વાણિયો દેવાદાર થઈ ગયો, કોઈ રજપૂત ખરચી ખૂટણ થઈ ગયો, તો તરત મરતાં વાર ન લગાડતા.

વીરત્વની આદર્શ તેજોમૂર્તિ પાલી કાકી ખૂબ લાંબું જીવેલાં. એમની બેસાડેલી ફૂતરાની ચાટ, પાણીની પરબ ને નાની શી પારેવાની પરબડી આજે જોઈએ છીએ, ત્યારે સહેજે મન એ ગામડાંની અભણ, વહેમી છતાં વીર નારીને વંદી રહે છે ! રે કાળ ! વીરત્વનો એ તણજો અમે ફર ફર ભણવા ગયા ત્યારે અણધાર્યો ખુઝાઈ ગયો.

ઘેલી મહારી કુસુમ

[૭]

પાલી કાકીના ઘરના અમે તો પાળેલા પોપટ હતા. અમારી પાંખો પ્રસારી અમે એમના આંગણમાં બેસી જાતી. ઠેકડા મારીને લીંબડી પર ચડીએ, ને મીડી બોલી બોલીએ. ઘરની પછીતે ગિલોડાંની વેલ વાવેલી. સુખેથી કાચાં કુમળાં ગીલોડાં ખાઈએ ને પાકાં ગીલોડાંમાં બાવળની શૂળો ઘાલી નાની ગાડી કે નાનાં રમકડાં બનાવીએ. અમારાં તોફાનથી પાલી કાકી કદી ન કંટાળે ! ઘરમાં ઘાલીને બાબરાનો રોટલો, ડુંગળીનું શાક ખવરાવે ને ઉપર એક વાટકો છાશ આપે !

પણ અહીં તો એક બીજા નવા પરિચયની વાત કરવાની છે. પણ એ પરિચય કેવી રમુજ રીતે થયો, એ વાત પહેલાં તમને કરી દઉં.

અમારી નિશાળમાં ઉપલા વર્ગ માટે એક નવા શિક્ષક આવેલા. શહેરમાંથી આવેલા, ખૂબ ભણેલા, ખૂબ વાંચેલા. સાહિત્યની તો ઘોળીને કઢી કરી ગયેલા. કેઈ કવિ, કેઈ લેખક, કેઈ સાક્ષર વિષે વાત કરે કે બહુ આમોદાનની રેકર્ડ ચલી ! ન બહુ એ મરી ગયેલા માણસની કેટલીય ખામીઓ

ખૂબીઓ કહી બતાવે. તેઓ ઘણી વાર ખાનગીમાં ને કોઈ વાર બહારમાં પોતાની બાતને પણ સાક્ષરની કોટીમાં લેખવતા. વાત કરતા કરતા એમ બોલી જતા: “ અમ સાક્ષરો-સરસ્વતીના સેવકો-સર્જન, ચિંતન ને મનનના અવકાશમાં આ ક્ષણભંગુર દેહની ક્ષુધા-પિપાસાને પણ ભૂલી જઈએ એવા વિસ્મરણશીલ હોઈએ છીએ. ” અને વાત પણ સાચી હતી. એ ધૂન પર થઈયા તો ખાવાનું ખાવાના ઠેકાણે રહે ને કલાકોના કલાક સાહિત્યસર્જનમાં મગ્ન રહે! એમની ઓરડીમાં ઘણી વાર આખી રાત ક્ષાનસ બળતું રહે, ને કંઈ કવિતા, કંઈક વાક્ય પાસેથી જતા-આવતાંને સંભળાય.

આ માસ્તર સાહેબ રસિક પણ હતા. રસ, અલંકાર કે કોઈ સ્ત્રીદેહનાં અવયવોના વર્ણન પર ભિતરે ત્યારે રસનો સાગર લહેરાવી દેતા. બતૂહરિનું શૃંગારશતક ને નીતિશતક એમને મોઢે હતું. તેઓએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પણ અનેકવાર વાંચેલો. એનાં કેટલાંય પૃષ્ઠો, ફકરાઓ, સંવાદો એમને મુખપાઠ હતા, ‘વિના સરસ્વતીચંદ્ર સાહિત્ય શું? વિના વધાર દાળ શું? વિના ચંદ્ર પૂર્ણિમા શું? વિના મુંઢરી સ્વર્ગ શું?’ એવી એવી ઉક્તિઓ રચ્યા કરે! એક રીતે કહીએ તો એમને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું ‘ઘેલું’ લાગ્યું હતું. પોતાના જીવનમાં, પોતાના કવનમાં, રીતભાત ને વ્યવહારમાં એને જ ઉતારી રહ્યા હતા.

ઉપલા વર્ગના એ શિક્ષક હતા, પણ અમારા પાઠોચના એક ઘરમાં તેઓ ભાડે રહ્યા, એટલે અમારા પરિચિત બન્યા. અમને એમની વાતોમાં રસ પડતો. એમાં જ્ઞાન પણ હતું.

રમૂજ પણ રહેતી. ગામમાં કોઈ બનાવ બનતો, તો અમે એની બજાર તરત તેમને આપતા. એ સાંભળી તેઓ પોતે કંઈક સૂત્રાત્મક રસભર્યું કહેતા.

પાઠશાળામાં એક અવળચંડી બાચડીને એના ધણીએ મારી. અમે વાત કરી, તો તેઓ બોલ્યા:

“આજની પ્રમદાઓને નસીબે પ્રમાદધનો* જ છે.” સંસારની કુમુદિનીઓને સદા કંઈ સરસ્વતીચંદ્રો લાધતા નથી. સંસારસરોવરનાં પોયણાંને મૂરજાવાનાં મહાભાગ્ય વરેલાં હોય છે.”

એક વાર કોઈ વિદ્યાર્થીને તેમણે ખોટી રીતે શિક્ષા કરી. અમે બધી વિગત એમની સમક્ષ રજૂ કરી. તેમને લાગ્યું કે પોતાને હાથે અનુચિત થયું છે. તરત બોલ્યા:

“ગજબ હાથે ગુબારીને, હવે પસ્તાઈને શું ?”

સરસ્વતીચંદ્રના યુગમાં જીવતા, ભદ્રંભદ્રના તાબા અવતાર લાગતા, પંડિતાર્થના પરિશિષ્ટસમા શિક્ષક-શિરોમણિ નયનસુખશંકરભાઈ પ્રાચીન યુગને જીવતો કરનાર હતા. વિદ્યાર્થીઓ પર એમનો અત્યંત ચાહ હતો, પણ એક વિદ્યાર્થીને વિદ્યાની પરિસમાપ્તિ કરતાં કેટકેટલા ગુરુ થાય છે, એ વિષે તેઓ કહેતા:

“પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થી એક જ ગુરુ પાસે અધ્યયન

* શ્રી ગોવર્ધનરામકૃત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાની મુખ્ય નાયિકા કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રને વરવાની હતી, પણ અચાનક એમાં ભંગાણ પડ્યું, ને પ્રમાદધન નામના અયોગ્ય પતિને વરી !

કરતો. અને એનો જ શિષ્ય કહેવાતો. આજે તો નાતરાની સ્ત્રી જેવી વિદ્યાર્થીની હાલત છે. એ સ્ત્રીને જેટલા ધણી, એટલા વિદ્યાર્થીને ગુરુ ! ”

તેઓ બોલતી વખતે વારંવાર “ભાઈઓ, મારા કહેવાનું તાત્પર્ય” એમ બોલતા! હથ વાક્યમાંપાંચ વખત ‘મારા કહેવાનું તાત્પર્ય’ તો આવે જ ! છોકરાઓએ ખાનગીમાં એમનું મળકનું નામ ‘તાતપરી સાહેબ’ રાખેલું !

કોઈ વિદ્યાર્થી જૂઠું બોલે તો કહે: ” તમે જૂઠું બોલી ફાવી નહિ શકો, અર્થાત મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે તમે અસતમાંથી સત નહિ ઉપભવી શકો ! ”

કોઈ બે વિદ્યાર્થી લડે અને ઝઘડો લઈ તેમની પાસે પહોંચે તો તેઓ તરત કહે:

“ મારે આમાં કાર્યકારણની પરંપરા શોધવી પડશે, અર્થાત મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે તમે કલહનું જે કારણ આપો છે, તે તો ખંડકારણ છે. અર્થાત મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે આ વિષયમાં ખંડકારણ ને સમઝકારણની શોધ કરવી પડશે. તાત્પર્ય એ કે અધૂરા અન્વેષણથી કાર્યસિદ્ધિ સાંપડશે નહિ ! ”

એમનું સગપણ થયેલું, કોઈ ગામડાની ગોરી સાથે તેઓ દર પૂર્ણિમાએ પ્રિયતમાને પત્ર લખે. ભારે રસિક વિશેષણો, ઉપમાઓ ને અલંકારો એમાં ઠલવે. પત્ની બિચારી ખાસ કાંઈ ભણેલી નહિ ! છતાં રનેહથી કાગળો સંઘરી રાખે. નવરી પડે ત્યારે મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો જુએ ને એનો અર્થ ઉકેલવા ચત્ન કરે ! પણ એ ઉપમા-

ઉપમેય ને અલંકારોનું દાસ્તાન ઉકેલવું સહેલું નહોતું. અચાનક એ રસપત્રોનું પોટલું, કન્યાના પિતાના હાથમાં પડી ગયું. એમણે ઉઘાડીને જોયું તો અંદર જમાઈરાજનાં ટાઢલાં ને તોફાન ! આખું પોટલું એમણે જમાઈને મોકલ્યું, ને કહેવરાવ્યું કે અત્યારથી આ વઠેલાવેડા શોભતા નથી. દીકરીનો ભવ ખગાડશે !

એ તમામ રસસાહિત્ય એમણે સંગ્રહી રાખ્યું, ને નીચે લખ્યું :

“ ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે,
પેલીનું ચિત્ત ચૂલામાંય :

કહોને દેશી, આ તે કેવું !

કળેડું કહેવાય. ”

એક રાતની વાત છે. સમી સાંજથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વાંચવા બેઠા હશે. રાત જામતી ગઈ એમ રસ જામતો ગયો, રસિકત્વ બાગતું ગયું ! એક એક વાક્ય પર સાપ મોરલી પર ડાલે તેમ તેઓ ડાલવા લાગ્યા. એકાએક બિલા થઈ, આંખો બંધ કરીને ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યા, ને કંઈકંઈ બોલવા લાગ્યા.

પડખેના ખંડમાં મકાનમાલિક શેઠ રહે. એમનાં શેઠાણી રાતે ખડચુ (શૌચ) જવા નીકળેલાં. એમણે માસ્તરના ખંડમાંથી અવાજ આવતો સાંભળ્યો. માસ્તર વાંઢા હતા. શેઠાણીને વાંઢાઓ માટે સારો મત નહોતો. તેમણે વિચાર્યું કે લાવ જોડે તો ખરી ! મારો રાયો વાઢો કોની સાથે વાતો કરે છે ! આમ આવતા ધીમા શખ્દો તરફ સીસહજ જિજ્ઞાસાથી શેઠાણીએ કાન માંડ્યા.

અંદરથી બિર્મિબર્યાં શબ્દો સંભળાયા:

“ઘેલી....મ્હારી....”

ઘેલી ! અરે, ઘેલી તો શેઠાણીની પોતાની જુવાન બેઘ પુત્રી ! અને પોતાની પુત્રીનું નામ આ જુવાનીઓ લે ! ને વળી એને ‘મ્હારી’ કહે ! નક્કી દાળમાં કંઈ કાળું છે ! એમણે લોટો ત્યાંજ મૂક્યો, ને ખડચુ જવાનું બાકી રાખી શેઠને ઉઠાડવા ચાલ્યાં.

“ઘોર્યા શું કરો છો ? ઘરમાં ખાતર પડયું !” શેઠાણીએ રોષમાં કહ્યું.

“હે ખાતર ! ક્યાં છે ચોર ! પોલીસ, પોલીસ !” શેઠ ભગતાંની સાથે ખૂમાખૂમ કરવા લાગ્યા. શેઠાણીએ એમના મોં પર હાથ દાખ્યો ને ખુમાખુમ કરતા રોક્યા. કહ્યું, “ચાલો, મારી સાથે ! ચોર બતાવું. પણ જરા પણ છુલ હલાવશો તો ખેલ બધો બગડી જશે.”

શેઠાણી શેઠને ખિડકી પાસે દોરી લાવ્યાં. શિક્ષક મહાશયની પ્રેમસમાધિ અખંડ હતી. અંદરથી શબ્દો આવી રહ્યા હતા:

“ઘેલી મ્હારી.....”

“ઘેલી મ્હારી.....”

“ઘેલી મ્હારી.....”

“જોયું ને, મેં નહોતું કહ્યું કે ગૃહસ્થીના ઘરમાં આવા ફક્કડરામને ઘાલશે નહિ ! હાથ હાથ રે, મારું નાક વઢાયું. હું ક્યાંયની ન રહી ! કાલે કોઈ ને મોં શી રીતે બતાવીશ !” શેઠાણીએ તો કુઠવો મૂક્યો.

શેઠ પત્નીને વારવા લાગ્યા “હવે છાપરે ચઢીને છાની વાતને છતરાથી કાં કર! પટલાણી પાધ્યાં નથી, એમ ઢોલ વગડાવીને કાં કહે? આપણે વાણિયાના દીકરા કોથળામાં પાંચશેરી કરવાવાળા, એને આ ન શોભે સવારે બધું ઠેકાણે પાડી દઈશ, અત્યારે મૂંગી મર! લાકડા નીચે હાથ દબાયો હોય તો બળથી નહિ, કળથી કાઢી લઈ એ.” વણિકૃત્વની કૂનેહની તમામ ચાવીઓ આ વાક્યોમાં હતી.

શેઠ-શેઠાણીની આ બોલચાલ સાંભળી એમનો દીકરો જોયતો આંખો ચોળતો બહાર ધસી આવ્યો. ડાહી માને દીકરો ઇશારામાં બધું સમજી ગયો. અરે, મારી બહેન માટે આવું! એ લાકડી લઈ આવ્યો, ત્યાં આડોશી પાડોશી સંચળ થતો જોઈ આવી પહોંચ્યાં.

સહુએ એકી અવાજે કહ્યું: “અરે! ભારકુટો કરી નાખીએ આવા બદમાશોનો! બેટો, છોકરાં ભણાવવા નીકળ્યો છે, કે આબરૂદારની છોકરીઓને ભોળવવા!”

વાતાવરણમાં ગરમી આવી, ત્યાં વળી એક ડાહ્યાએ પાસે આવી ધીરેથી કહ્યું:

“તમારા ઘરમાં તો પોણું નથીને! આ તો સરકારના કાયદાનું કામ! આમાં તો જો મિયાં-ખીખી રાજી તો કયા કરેગા કાજી! ખાનગીમાં દીકરીનો તો દાણો ચાંપી જુઓ પછી કરવો હોય તો ભારકૂટો કરો-નહિ તો ઢેઢ ફાંસી થશે!”

સલાહ સોળ આની ને એક વાલ હતી.

માએ ભર ઊંઘમાં સૂતેલી વેલીને ચોટલે ઝાલીને ઢસડી:

“રાંડ, પેટે પથરો કાં ન પડી ! આખરમાં ચરિતર કર્યાં ખરાં !”

“પણ છે શું, મા !” નિર્દોષ ઘેલી ગભરાઈ ગઈ !

“સાત પેઠી બોળવા ભેઠી છો ! આના કરતાં કૂવો-હવાડો કરવો તો ને ! રાંડ, કોઈમાં નહિ, ને આ હરાયા ઢોર જેવા પંતુલમાં મોહી !”

“અરે, પંતુલ શી ને વાત શી ! મા, જો મેં કોઈ પારકા સામે મેલી નજરથી જોયું હોય તો મા-જોગણી મને ખાય ! મને કુંવે કુંવે કીડા પડે !” ઘેલી રોતી રોતી બોલી, “મા, તને મારા પર લડંસો ન હોય તો ગળે ચીપ દઈ ને મારી નાખ !”

ખલાસ ! શેઠાણીને નક્કી થઈ ગયું કે ઘેલી આમાં કંઈ જાણતી નથી. એમણે ખુલ્લુંખુલ્લા બહેર કર્યું :

“મારી દીકરી તો બાપડી આમાં કંઈ જાણતી નથી, એ તો ભોળી પારેવાં જેવી છે. આ મૂઓ સાંઠ....”

ને લોકોએ બારણાં પર ઘડાઘડ પડોણાના ઘા કર્યા-સાથે ગોકીરો કર્યો :

“ઉઘાડ, ઓ અલ્યા, પંતુલ ! ઉઘાડ !”

શિક્ષક મહાશયની પ્રેમસમાધિ તૂટી ગઈ. તેઓ ધીરેથી શાન્ત ચિત્તે બારણા પાસે આવ્યા, ને દ્વાર ખોલ્યાં. એમના હાથમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ હતું.

“માસ્તર, તમારું લમી ગયું લાગે છે : ક્યારના શું બોલી રહ્યા છો ?”

“હું શું બોલી રહ્યો છું ! અરે, રસાત્મક વાક્ય કાવ્યમ્ ! રસભરિત વાક્ય એજ સ્વયં કાવ્ય છે. આહ, શું એ વાક્ય ! ”

“અરે, રસવાળો ઠાગડો કે કોયલ, એમાં અમે ન સમજીએ ! તમે શું બોલતા હતા ? ”

“જેમાં તમે ન સમજો, એમાં હું તમને શું કહું ? અજ્ઞાન એ જ મોટું પાપ છે ! ”

“અરે, પાપ કે પુણ્ય ! કોઈ આખરફારના ઘરમાં ખાતર પાડવું, જે ઝાડનો છાંયો લીધો, એના પર જ ઘા કરવો એનાથી વધુ પાપ કયું ? ”

“ખાતર, ચોરી ! સાહિત્યનગરી.... ”

“હવે નગરા ને નગરી.... ” વાત વિક્કરવાની તૈયારી હતી, ત્યાં કોઈ મીઠો અવાજ સાંભળાયો.

“ઉગરીબહેન ! આમ આવો ! વાતનો ભેદ હું બતાવું ! ”

“શું બહેન, તમે બધું જાણો છો તો હજી સુધી કેમ કંઈ ન કીધું ? અમને કાં ન ચેતાવ્યાં ? ”

“બહેન, એમાં કોઈને ચેતાવવા જેવું નહોતું. તમારી ઘેલી ખાનદાનનું ફરજંદ છે, માસ્તર પણ સારા માણસ છે. ”

“અરે, પણ આપણી દીકરીનું નામ લેતાં ને ‘ મ્હારી ’ કહેતાં મેં કાનોકાન સાંભળ્યા. ”

“એ સાચી વાત છે. પણ તમે અડધું સાંભળ્યું. એ બોલતા હતા, ‘ ઘેલી મ્હારી કુસુમ ! ’ ને એ વાક્ય સરસ્વતીચંદ્રના અંતમાં એના લેખકે લખ્યું છે ! એ વાક્ય

એવી રીતે ચોભયું છે, કે માસ્તર એના પર આફરીન થઈ ગયા. ‘વેલી’ શબ્દ જરા ભેરથી, ‘મહારી’ શબ્દ થોડો ધીરો ને ‘કુસુમ’ શબ્દ ખૂબ ધીરથી કોમળ રીતે બોલતા હશે, એટલે તમે આગળનો ભાગ સાંભળી શક્યાં ને વહેંચાયાં.”

“સાચી વાત છે, નીમુખડેનની ! એ નાનું શું વાક્ય એવું રસભર્યું સંપૂર્ણ કાવ્ય છે, કે એ માટે આફરીન તો શું, એની પાછળ ફકીર થઈ જઈએ. શ્રીમાન મહાશયો, શું કહું તમને ? એ ફકીરી ! એ જહાંગીરી ફકીરી !”

નીમુખડેને માસ્તરના હાથમાંથી અંથ લઈને ઉપ-સંહારમાં રહેલું એ વાક્ય સહુને બતાવ્યું. શેઠ-શેઠાણીને સંતોષ થયો. બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. અમને નીમુખડે-નના જ્ઞાન તરફ આકર્ષણ થયું. આ ગામમાં આવાં પણ છે ! જ્ઞાની, વીવેકી ને શાણાં ! અમે મનોમન એમના ચેલા થઈ ગયા.

સહુની બાંધી મૂઠી રહી ગઈ. છતાં શેઠે વિદાય લેતાં કહ્યું : “માસ્તર, હવે ત્રણ મહિનામાં ઘર માંડી નાખો, નહિ તો બીજું મકાન શોધી લેજો.”

શહેરનું ગુલાબ ગામડામાં

[૮]

અંકરમાત રીતે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવા મહાન ગ્રંથનો અમને સહેલાઈથી ને સરસતાપૂર્વક પરિચય કરાવનાર, અને એ પછી ગામડાની ગદ્યાપચીસીમાં સાહિત્યને જીવનશોખ બનાવવામાં નિમિત્ત બનનાર, બાલ્યવયમાં રામાયણ, મહાભારત, સરસ્વતીચંદ્ર, અરેળિયન નાઈટ્સ, વૈતાલ પચીસી ને સુડા બહોતરીનું પાન કરાવનાર, જીવતા પુસ્તકાલયસમાં નીમુળહેન ગામડાનું કરેણ કૂલ નહોતું, શહેરનું ગુલાબ હતું. વિધિએ લાવીને એને ગામડા ગામના ઉકરડામાં સુગંધ વહાવવા મૂક્યું હતું.

થોડા મહિના પહેલાંની વાત હતી. શિયાળાની ધુમ્મસ ભરી રાતે એક બાળવિધવા અમારા ગામના એક જીવાનિયા સાથે અમારા ગામના ફરના સ્ટેશને ઊતરી. ફક્ત બે ઘાસલેટના દીવાવાળા સ્ટેશન પર, મોડી રાતે ઉતરનારાં ઉતારુઓ ગણ્યાગાંઠ્યાં હતાં. એકાદ ગાડાવાળો બાડું કરવા આવતો. એ ચ આવી હિમભરી રાતમાં ઘરની બહાર નહિ નીકળેલો. હવે શું ? કોઈ દહાડો એક માર્બલ પથ્રુ આવા ખાડા ટેકરા ને ધૂળ-ઢેફાંવાળા માર્ગ પર ચાલવા ન ટેવાયેલી એ સુકોમળ નારી મૂંઝાણી. વળી સ્ટેશનથી બે ગાઉ દૂર આવેલા

પુરુષના વતનમાં રાતોરાત પહોંચી જવું, એ પણ સલામતી માટે આવશ્યક હતું. ખૂબ માસ્તરે રેલ્વે-ફાનસના અજવાળે રૂપનાં અજવાળાં ઢોળતી સ્ત્રીને જોઈ: અને એની આંખ અમકી.

કંઈ વધુ હોહા થાય એ પહેલાં બંને જણાંએ ઉપડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. યુવતીએ કમરનો પાલવ જરા કસીને બાંધ્યો, પગનાં ઝાંઝર કાઢી લીધાં, ને માંડ્યું ચાલવા ! રસ્તામાં કાંટા હતા, પથરા હતા. સ્વચ્છ પાકા રસ્તા પર ચાલવા ટેવાયેલી પગની કોમળ પાનીઓ છોલાવા લાગી. મખમલી ચંપલના બંધ તૂટી ગયા. ઉઘાડે પગે બાવળની શૂળો વચ્ચે એ ચાલી. હિંદુ વિધવાના નસીબમાં સદા શૂળો ને છેલ્લે શૂળી હોય છે: એનું એને પૂરું લાન હતું.

જ્યારે બંને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે એ કોમળ દેહમાં શ્વાસ માતો નહોતો. ચંપાકૂલ જેવી પાનીઓ લોહીથી રંગાઈ ગયેલી. ઠંડી રાતમાં ચ આખા દેહ પર પરસેવો વર્ષી ગયેલો. એ દિવસે અમારા ગામમાં એ આવ્યાં. તે પછી એમણે ફરીથી ન શહેર જોયું, ન એ સ્ટેશન જોયું. જે દિવસે એ ઘરમાં દાખલ થયાં ત્યારથી તે એમનો દેહ પડ્યો ત્યાં સુધી તેમાં જ રહ્યાં. એટલું જ નહિ પણ એમનું શબ પણ ગામ-બહાર સ્થાન સુધી જ જઈ શક્યું, કારણ કે એ ઘરના પિંજરમાંથી કાંતિ કરીને નાસી છૂટેલાં મેનાં હતાં. આખું ય વિશ્વ એમનું વેરી હતું.

નીમુખડેન તો નીમુખડેન હતાં. રૂપ તો રાબની રાણી જેવું. અવાજ કોયલ જેવો. ગરબે રમે તો શેરી શું જીકે. અમે એમને પદમણી નાર કહેતા. સવા વાંબનો ચોટલો ને

એવી જ અદ્ભુત ઓળવાની છટા ! કપડાંનો પહેરવેશ તો ગામડા ગામમાં એવો કેને આવડે ! બોલે પણ એવું મીઠું, એવું સંસ્કારી કે સાંભળતાં થાકીએ જ નહિ !

પણ અહીં લઈ આવનાર જુવાને એને છેતરેલાં. શહેરમાં અકસ્માત ખંનેને પરિચય થયો. એક-બીજા પ્રત્યે પ્રેમ બળ્યો. જુવાને એમની પાસે ગામડાનું સુંદર વર્ણન કર્યું. પોતાનાં ખેતર-પાદરની, જમીન-બયદાદની મોટી મોટી ખડાશે. મારી. શહેરી જીવન તો નરકસમું છે: ને ગામડામાં ગોકુળ-વૃંદાવનની મજા છે, એમ સમજાવ્યું. સંસારના છળથી બિનવાકેફ નીમુખડેન બધું સાચું માની ગયાં. એમણે કહ્યું: “ રે જુવાન ! તારે ખાતર ગામડાની ગોરી બનીશ. તારાં દહીં-દૂધ વલોવીશ. ખેતરે ભાત લઈને આપવા આવીશ. ”

જુવાને નોકરી છોડી. સ્ત્રીએ ઘર છોડ્યું !

પણ અમારા ગામમાં આવીને જોયું તો બધું કલ્પના-જગતથી ભિન્ન. એક વાર તો હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પોતાની રૂઢેલી વિધાતાને બે કડવા શબ્દો કહેવાનું મન થયું. એમને થયું કે આ તો જીલમાંથી ચૂલમાં જવા જેવું થયું. પણ બીજી પળે ભગવાનને ભરોસે રહેનારી એ બાઈએ મન વાળી લીધું. અરે, ઘરની બળી વનમાં ગઈ તો ત્યાં દેવ લાગ્યો: એટલે મારું નસીબ જ એવું છે ! એમાં કોઈને દોષ શો દેવો !

ગામડું ગામ ને આટલું રૂપ ! એમાં ઘરેણાં ને સુંદર વસ્ત્ર પહેરે તો ભડકે થઈ જીઠે. ગામડામાં એવું ન પોસાય. શહેરની સ્ત્રીઓ રૂપને ચમકાવવામાં માને, ગામડામાં એને

છુપાવવું પડે. રખેને માથાનું મલીર ખસીને અંઘોડે આવી ન જાય ! બૂલચૂકે વેણી તો ઘલાય જ નહિ. વાળ પણ સીધી પાંથીના ઓળવાના ! પણ નીમુ બહેનને શહેરીમાંથી ગામડિયણુ બનતાં વાર ન લાગી. એમણે સૌભાગ્યનાં ચિહ્ન સિવાય બધાં ઘરેણાં ઉતારી નાખ્યાં. બનારસી ને મૈસૂરી સાડીઓ મૂકી દીધી. લાલ કિનારના સાદા સાડલા પહેરવા માંડ્યા, વાળ પણ સાદી રીતે ઓળવા લાગ્યાં. શહેરની ચકલી નીચે પાણી ભરેલાં, એટલે માથે હેલ એમને ન ફાવે. છાની રીતે પ્રયત્ન કર્યા, પણ વાળના ગુચ્છ પરથી બેડું સરી પડે. પાણી તો ન ભરી શક્યાં, પણ ઘંટીએ દળવા બેઠાં. ઘંટી ફાવી ગઈ. દળીને ઊંઠે ત્યારે એમના લાલચોળ હાથ ખતાવી કહે:

“ જુઓ, તમારા બાઈએ કેવી સુંદર મેંદી મૂકી છે ! ”

આમ કહી થોડું દસે, પછી એકદમ ગંભીર થઈ જાય ને વળી ક્ષણમાં ગાવા લાગે !

“ એક વાર જાજે રે માળણુ માળવે,

કંઈ લાવે તું મેંદીનો છોડ ! ”

આંખાવાડિયામાં કોયલ ટહુકે એની મીઠાશ કેવી, એ અમે જાણતા નહોતા: પણ આ કોકિલસ્વરની મીઠાશ કોયલને ભુલાવતી.

અમે એ સ્વરમાં, એ કંઠમાધુરીમાં શુલતાન બની જઈએ. સંસારનાં દુઃખો વિષે અમે જરૂર જાણતા. એમાં ખાવાનું દુઃખ, રમવાનું દુઃખ, લેશન કરવાનું દુઃખ, મોંપાટ લેવાનું દુઃખ, માસ્તર ઘેર લણાવવા આવે તે દુઃખ, ખાપાળની

ધમકીનું દુઃખ એવાં મોટાં દુઃખો જરૂર હતાં, પણ એથી મોટાં
બીજાં દુઃખ છે, એમ નહોતા જાણતા. અને એમાંનું એકે
દુઃખ નીમુખડેનને નહોતું, એટલે અમે એમને સુખી માનતા.

આ સુખી નીમુખડેનનાં કુટુંબીઓને જાણ થઈ કે તે
અહીં છે: એટલે ભારે ઉપાડો લીધો. પોતાના કુટુંબની
છોકરી નાસીને આ રીતે પગલું ભરે તે ઠીક ન લાગ્યું. અરે,
જાની કુટુંબની છોકરી જોશી કુટુંબમાં જાય ખરી! પછી
તો જાની કામના બુવાનિયાઓની બુવાનીને ઝેર ખાવું ન પડે!

સહુએ સંદેશો મોકલ્યો, કે “તે” વિધવા થઈને પાપ
કર્તુ, વળી એ તો ઠીક! જે તારું કાળું કરવું હતું તો
જાનીની નાતનો કોઈ ન મળ્યો કે જોશીના ત્યાં જઈ નાક
કપાળ્યું. માટે જલદી પાછી ચાલી આવ!”

ક્યાં પાછી જાય! નીમુખડેન જાણતાં હતાં કે
ક્યાંય પાછા જવાય તેમ નહોતું. એમણે કહાળ્યું:

“જોશી કે જાની, પણ પ્રાણીયનું ખોળિયું તો છે ને!
જીવતા જીવે પાછી નહિ આવું. મરેલી લઈ જવી હોય તો
લઈ જજો! મારે ક્યાં છાનાં પાપ કરવાં હતાં!”

સગાં કહે, ”મરેલી તો મરેલી, પણ લઈ ગયે છુટકે
કરીશું. તું જીવતી હોય છતાં અમારે મન તો મરેલી જ છે.”

આ પછી તો ભારે તોફાન ચાલ્યાં. નાક કાપવાનાં,
જીવતી હાલવી જવાનાં, નદી-કૂવે હોય તો એમાં ધક્કો દઈ
દેવાનાં! ખાવામાં ઝેર દેવાનાં! કારણ કે આમાં તો આખી

નાતની આખરૂનો સવાલ હતો. અને મોટી મથ એવી આખરૂ પાસે સામાન્ય માણસના-એમાં પણ એક નિરાધાર નારીના જીવન-મરણનો શો હિસાબ !

પણ નીમુખડેને તો બધો ભરોસો ભગવાન પર મૂક્યો હતો. ખીજ સ્ત્રી હોત તો ગભરાઈ ને મરી જાત, પણ એ તો એ જ શાંતિથી ગાડું ગબડાવે ગયાં. અમે એમના પરિચિત અન્યા પછી તો કેડો મૂકીએ જ નહિ ! નવરા પડ્યા કે ત્યાં જઈને બેસીએ. એકાદ વાર્તા, એકાદ ટુચકો, એકાદ રામાયણની ટુંક, લીમતું એકાદ પરાક્રમ કે સરસ્વતીચંદ્રનો કોઈ સુંદર પ્રસંગ તેઓ કહી સંભળાવે ! એ ઘડે વીણતાં હોય તો અમે ઘડે વીણાવીએ, એ તુવેર ફેલતાં હોય તો અમે ફેલાવીએ, અરે, એ કંઠતું ગીત સાંભળવા એમની સામે ઘંટીએ પણ બેસીએ ! રાંધતાં હોય તો લાકડાં, તેલ કે પાણી લાવી દઈએ.

વાતો કહેવાની રીત અદ્ભુત. મોડી રાત સુધી કહે. રોજ રોજ વાર્તા માટે અમે એમનો જીવ ખાઈએ. એક વાર અમે વાર્તા સાંભળવા ગયા, ને એમણે છલુકો કર્યો :

“ રોજ શું જીવ ખાઓ છો ? જાઓ, જતા રહો ! ”

અમે નિરાશ થઈ જતા રહ્યા. અરે, મરતાને મેર ન કહેનારાં નીમુખડેન કદી ગુસ્સે ન થાય, ને આજે ગુસ્સે થયાં ! નક્કી આપણાથી કંઈ અવિનય અપરાધ થયો હશે ! અમે કપાતા કાળજે પાછા ફર્યા. બે દહાડા એમની પાસે ન ગયા, ન મળ્યા, પણ કોઈ વાતમાં દિલ જ લાગે નહિ ! જાણે સંસાર સાવ સૂનો થઈ ગયો ! હશે, ભાગ્યમાં હતું તે થયું,

પણ અમારી સહુની એક ઈચ્છા હતી, કે એક વાર એમને મળીએ, ગુનો બાણીએ, ગુનાની માણી માગીએ, એ એમના મોંએ માણી આપે ! બસ, પછી અમે અમારે રસ્તે, એ એમના !

કેવી રીતે મળવું એનો વિચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ત્રીજે દિવસે એમણે મને જ બોલાવ્યો.

“ભાઈ, બે દિવસથી કેમ કાંઈ દેખાતા નથી ?”

“બહેન, તમને માફું લાગ્યું છે ને ! એક વાર કંઈ ગુનો થયો હોય તો માણી માગવા આવવું તું, પણ તમે વિશેષ નારાજ થાઓ એનો ડર હતો !”

“મારાં બાળકાંઓ ! તમારાથી હું નારાજ થઈશ !” નીમુ બહેન ગળગળાં બની ગયાં. “અરે, તમારા સંબાથથી તો હું જીવું છું. હું મરું રે, મારા ભાઈ ! તમે મને છોડી દેશો તો વિના મોતે મરી જઈશ. મન ઉઠાસ હશે. ભૂલથી તમને દુલબ્યા હશે, ભાઈ ! મારા જેવી હતભાગિની પર ગુસ્સો થોભે !”

નીમુ બહેનની સુંદર આંખોમાંથી મોતી ઝરતાં હતાં. હું ચ રોવા લાગ્યો. મને રોતો જોઈ એ આગળ વધ્યાં ને બથમાં લઈ કહ્યું :

“મરહ થઈને રૂવે છે ! હત્ત છોકરી !”

“તે શું છોકરીઓને જ રડવાનો પરવાનો છે !” મેં બાથમાંથી છૂટતાં કહ્યું. “ભરાયેલું મન ખાલી તો કરવું પડે ને !”

એમણે કંઈ જવાબ ન દીધો, પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર-’
માંથી એક કવિતા ગાઈ સંભળાવી:

“નરજાત સુખી અહીં હશે, કદી મહાલતી સ્વચ્છંદથી;
પણ નારીને રાવા વિના, કર્મમાં કંઈ છે નહિ !”

એ કવિતાનો અર્થ સમજી શકું એવી ઉંમર નહોતી,
પણ નીમુળડેન ખુશ છે: અને આપણને યાદ કરે છે, એ
સમાચાર આપવા હું દોસ્તો પાસે દોડી ગયો.

દોસ્તી તૂટી

[૬]

નીમુ બહેનને છેલ્લા કેટલાક દિવસથી મોતના પેગામ મળતા હતા. એમના દુશ્મનોએ ઉપાડો લીધો હતો. વાટે, ઘાટે, રસ્તે, ચોટે તેઓ તેમનો જીવ લેવાની તાકમાં બેઠા હતા. ગરીબકા ઘેટાનો પ્રાણ લેવા, સર્વત્ર ખુની વડૂઓ પોતાના કાતીલ પંબ પ્રસારીને બેઠા હતા.

નીમુબહેન કેટલાય દિવસથી ઘરબહાર નીકળતાં નહોતાં, પણ એથી તો અમને મળ પડતી હતી. ઉનાળાના દિવસો હતા. સવારની નિશાળ હતી. આખો બપોર નવરાશનો હતો. જઈને એમની પાસે બેસી જતા. તેઓ ચરખો ચલાવતાં ચલાવતાં વાતો કરતાં. (ચરખાનો રેંટિયો પછી બન્યો. પાણીના રહેંટની જેમ ગોળ ફરે માટે રેંટિયો.)

વાર્તાની ઇંતેબરીમાં અમે બધા સામે સાદડી પર બેઠવાઈ જઈએ. નીમુબહેન કંઈ ઘરકામમાં હોય, એટલે વળી મદદ કરવા દોડીએ ને વારંવાર કહીએ: “મોટી બહેન! હવે તો ‘દામોદર દયાળજી’ શરૂ કરોને! ‘દામોદર દયાળજી’ કથા શરૂ કરવાનું એમનું પ્રારંભિક વચન હતું. હસતાં હસતાં પોતાના આસન પર આવીને બેસે ને શરૂ કરે.

દામોદર દયાળજી, કરુણાનિધિ કૃપાળ,
મદાધર ગિરધર નમું, નમું જોવિંદ જોપાળ !

આઘસકિત તું ઈશ્વરી, કર કોટી પરકામ,
સાચી દેવી શંખલપુરી, બહુચર બાળા નામ.

સામળ કહે હું મંદમતિ, ઈચ્છું મોટું કામ,
વિક્રમા અરક મહિમા કહું, રાખો મારી લાજ.

બત્રીસ પૂતળીની વાર્તાનું આ વચન હમેશાં કોઈ પણ વાર્તાની શરૂઆતમાં બોલે, ને પછી વાર્તા શરૂ કરે દુહા, છંદ ને ચોપાઈમાં રચાયેલી આ કથાનું મહત્ત્વ આજે નવલ-કથાના યુગમાં ઓસરી ગયું છે, પણ જો યાદ કરીએ તો, ને કહેતાં આવડે તો, આજે પણ ઓછા રોમાંચવાળું નથી. નમૂના દાખલ એક વાર્તા આમ શરૂ થાય !

એક દિવસ ગઈ છે મધરાત, સૂતા માનવી જાતોજાત;
સહુ કોને છે ધારણુ ધણું, જાગે રાજા વિક્રમ ધણું.
ભીઠી ઉમાદે પ્રચંડ નાર, લીધો હાથ ઉડણુ-દંડ તે વાર;
નીકળી બહાર રાખી મનધીર, તે તો દીકું વિક્રમ વીર.
માઝમ રાત, જાતે નાર, કેમ નીકળી એકલી બહાર,
અરૂ પર જોયું અદધડી, વૃક્ષ આંખલી ટોચે ચડી;
આંખલી થક પોલી ગુફાય, અદબટ થઈ ત્યાં બેઠો રાય.
ચઢી ઝાક ઉમાદે નાર, કીધા દંડના ત્રણ પ્રહાર,
ભીકક જોડ કણું મુખથી વળી, મયું વૃક્ષ બધું ઉચળી.
ઉપર ઉમાદે, હેઠો રાય, સો જોજન સુધી તે જાય,
ત્યાં એક પ્રૌઢ છે મજાણુ, સધળું જુતાવળનું રાન.
જૂત પ્રેત અગ્નિ દવ બળે, સિદ્ધ લક્ષ્ય ચોરાશી મળે,

ખાવન વીર ચોસઠ જોગણી, ભારે ભોગ તણી ભોગણી
ચોસઠ બેઠી ચામુંડ જ્યાંહ, દેવદુંડુભિ વાજે ત્યાંહ.

વાર્તા કહેતાં કહેતાં યુદ્ધનું વર્ણન આવે, એટલે નીમુ-
બહેન નાના શા હોઠ ખીચી, હાથ લાંબા કરી પુરુષના
શગમાં ગાજી બિઠતાં.

લક્ષ બેંતાળીશ ગજધન્ય નિશાને ફરકે.

વળી મુલતાન નીશાણુ, બણકે કાજ ફરકે !

દેઈ દદામે દાવ, ધાવ દુંડુભી હાવકારે,

શેન ધટા ધનધાર, ધાર સુનાદા નગારે.

વળી વૈરાગ્યની વાતો આવે ત્યાં શાન્ત થઈ બધયઃ એ
વેળા કોઈ સંન્યાસિની છળી દોરાઈ બધયઃ

કો દિન અમૃત આહાર, કોઈ દિન લુખી ભાજ,

કો દિન અડવાણુ પાય, કો દિન અડવા ગાજ.

કોઈ દિન સુંદર સેજ, કોઈ દિન ભોમી સૂવું,

કોઈ દિન વિવાહ, કોઈ દિન રીસે રાવું.

કો દિન રણવું રીતથી, કો દિન ખોવા દામને,

શામળ કહે હિંમત નવ મૂકીએ, સંભારીએ શ્રીરામને.

પછી તો આ સાહિત્ય-રસનો નશો અમને પણ ચઢતો
ગયો. અમે નીમુબહેનને જોઈ કહેતા.

ઝાઝા લુણની ખાણ, અંતર શીશી ઢળી છે,

મૂરખના બુધ માંભ, એક ભાગ્યવંતી બળી છે.

રણુ તણો છે રાફ, કાચી કસ્તૂરી બળી છે,

ઝેર તણી છે સીમ, માંભ સાકર બળી છે,

નીમુબહેન આ સાંભળી હસે.

ઝોખાહરણ, સીતા સ્વયંવર, દ્રૌપદી સ્વયંવર, પાંડવ વનવાસ વગેરે વાતો કહેવાઈ ગઈ હતી; ને હવે અભિમન્યુ ચક્રાવાની વાત ચાલતી હતી. અભિમન્યુનાં પરાક્રમનાં વર્ણનો સાંભળી અમારી છાતી ગજ ગજ ફૂલતી જતી હતી. એક પછી એક ચકરાવા પૂરા થતા હતા. એક દહાડો વાતવાતમાં નીમુઝહેન બોલ્યાં:

“એક જૂના વહેમની વાત કહું. અભિમન્યુ ચકરાવો કહી પૂરો ન વંચાય. વંચાય તો જરૂર કંઈ રોગ-શોગ થાય.” આટલું કહીને તે હસ્યાં, ને બોલ્યાં: “એ તો વહેમ! અને વળી મડા માથે તે વીજળી પડતી હશે!x”

છેલ્લું વાક્ય ન સમજાયું. વાતોનો રસ એવો જામ્યો હતો કે એ સમજવાની દરકાર પણ ન કરી. અમારા દિવસો ખૂબ રસભર્યા પસાર થતા હતા. વળી હવે ઉનાળાની રજાઓ પણ હુકડી હતી. એ રજાઓમાં સળંગ મહાભારત વાંચવાનું નક્કી કરી રાખ્યું હતું. અમારી આ મંડળીમાં હવે કેટલીક છોકરીઓ પણ રસ લેતી થઈ હતી. વળી ખડખડ પાંચમ જેવી ઠોસીઓ-જે હમેશાં નીમુઝહેનને ‘વઠેલી’ના ઉપનામથી વધાવતી, તે પણ આવતી-જતી થઈ હતી. તેમને પણ મહાભારત ને રામાયણની કથાઓ આ ‘વઠેલી’ના મોઢથી સાંભળવી મીઠી લાગવા માંડી. કેટલીક સૌભાગ્યવતીઓ જપોરે પોતાનાં બાળ પોઠાડી પા કલાક-અડધો કલાક આવી જતી. પછી તો તેમના માટે જુદું વાંચન રાખ્યું, ને એમાં

x મડાં માથે વીજળી. મહદા ઉપર વીજળી ન પડે, અર્થાત જોને મરવું હોય એને માથું મોત પણ ન મળે !

સતી સાવિત્રી, સતી સુકન્યા, કથ-દેવયાની, નળ-દમયંતી વગેરેની વાતો કહેવા માંડી. કેટલીક સ્ત્રીઓ જેઓને કાળો અક્ષર લેંશ ધરાબર હતો-એ પોતાના દીકરાની પાટીઓ લઈ અક્ષરજ્ઞાન લેવા આવતી. આમ હૈયામાં લબકતી અગ્નિને ઊગ્રાવવા જ્ઞાનનાં જળ એમણે વહેવરાવવા માંડ્યાં હતાં. અને એ જળનાં પાન કરનારની સંખ્યા વધતી જતી હતી.

પણ કેને ધબર હતી કે કેટલીક અગ્નિ એવી પ્રચંડ હોય છે, જે ઊગ્રાવવા જતાં-જળ ધીની ગરજ સારું છે. છતાંય જેમ અંદરનો જ્વાલામુખી વધુ જોર કરતો, એમ નીચું ખડેન આવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ ડૂબી જતાં. કોઈ વાર સાહિત્યિક ભાષામાં બોલતાં: “માટીના કોડિયામાં રહેલી નાનીશી દિવેટ, જાણે જ છે, કે જાતને જલાવ્યા વિના અજવાળાં પથરાતાં નથી.”

કોઈ કામની મહત્તાનું ભાન એ થતું હોય તે વખતે હોતું નથી. કોઈ બોલની કીમત એ બોલાતા હોય તે વખતે સમજાતી નથી. અમે પણ અમારા અભિમન્યુ ચકરાવાની વાતોમાં મથગુલ હતા.

અભિમન્યુએ બે કોઠા તોડ્યા.

બીજા બે પણ તૂટ્યા.

ચાર કોઠા તોડીને ઊભેલા અભિમન્યુનું વર્ણન મુંદર હતું, પણ ન જાણે આજે હાજરી એકદમ ઓછી હતી. સ્ત્રીવર્ગ આખો ગેરહાજર હતો.

પાંચમા કોઠાનું વર્ણન ચાલ્યું ત્યારે અમારી ટુકડીમાંથી પણ કેટલાક હાજર નહોતા. નીમુખડેન તો એની એ રીતે પાંચતાં હતાં. ગેરહાજર રહેનારને કંઈ કારણ પૂછીએ તો તેઓ આડંબવળાં બહાનાં બતાવતાં.

છઠ્ઠા કોઠાનું વર્ણન ચાલ્યું ત્યારે તો ફક્ત હું અને ગિરજો હાજર હતા. એમાં પણ છેલ્લા કેટલાક દિવસથી ગિરજો વાર્તા તરફ ધ્યાન ન આપતો. એ કાં તો નળિયાં સામે, બાળી સામે, પછીત સામે જોઈ રહેતો. વચ્ચે એકી કરવા જતો ત્યારે ઘરની બહાર આડો અવળો ફરતો ને પાંચ-દશ મિનિટે આવતો.

કહેનાર-સાંભળનાર નીમુખડેન અને હું, બે જ જણાં !

એક દહાડે ઘરના વડીલો તરફથી સૂચના મળી કે મારે તેમના ત્યાં ન જવું. જવામાં જોખમ સમાયેલું છે !

અરે, આ શું સાંભળું છું ! નીમુખડેન જેવાં પાસે જવામાં જોખમ સમાયેલું છે ?

હા, હા, બે ચાર દીમાં તો તલવારના ઝાટકા બિઠશે !

તલવારના ઝાટકા ! અને તે નીમુખડેન પર ! હૈયું હાથ ન રહ્યું, છાનોમાનો તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો ને મેં બધી વાત કરી દીધી ! તેઓ ભગવાનની માળા ફેરવીને તસ્ત જ બિઠ્યાં હતાં !

“અશોકભાઈ, જેમ મારા વહાલાની મરજી હશે તેમ થશે. પેલી ‘મણિકાન્ત કાવ્યમાળા’ જેમાંથી ‘નિર્ભાગી નિર્ભાગી’ની કથા મેં કહી સંભળાવી હતી; એનો ઢોહરો ચાલુ છે ને !

“ બલે દુશ્મન બને દુનિયા, તમે ના કોપશો, બાપુ !
અમીમય આંખકચારીમાં, અરીણુ ના રોપશો, બાપુ ! ”

“ હું તમારી પડખે છું, નીમુબહેન ! શું વાઘ સામે
ગાય શીંગડાંથી સામનો નથી કરતી ! પરિણામ બલે ગમે
તે આવે ! વડીલો બલે ગમે તે કહે ! ” મેં કહ્યું.

“ ના બાઈ, મારા પડખે તો ભગવાન છે, કાલથી જો
આવે તો તારી ખોટી બહેનને મરેલી લાખે ! ”

“ હં, હં, હં, આ શું બોલ્યાં તમે ? ”

“ સાચું બોલી મારા બાઈ ! તારી લાગણીને હું પિછાણું
છું. મારે મન તું રૈતીના રણમાં વીરડા સમાન છે. નિશ્ચિંત
રહેજે. મને તો કંઈ થવાનું નથી. અને જો કંઈ થશે તો તારી
બહેન સુખી જ થશે, ” ને નીમુબહેને મને પાસે લીધો.
મારા સૂકાં વાળ પર એમણે પોતાના સૂકા હોઠ દાખ્યા. ન
બાણે ક્યાં મુઠી ! વાળને લેદીને માથા પર આવેલું પાણી
સ્પર્શ્યું, ત્યારે મેં ઊંચે જોયું. નીમુબહેન રડતાં હતાં.

વડીલો મને સાદ પાડી રહ્યાં હતાં. મારે તરત જવું
જોઈએ, એટલે ચાલ્યો ગયો.

બપોરે ગિરજો મળ્યો. મેં કહ્યું, “ હમણાં તું અહીં ન
આવતો. આવવામાં જોખમ છે. ” ને પછી બધી વાત સમજાવી.

“ શા માટે ન આવું ! હું કંઈ ડરતો નથી. ! ”

“ શાખાથ, ગિરજા ! તું જાનીની નાતનો છે, છતાં કેવા
વિવેકી ને ઉદાર છે ! આ લોકો કેવા જંગલી છે ! અને
બળી એક વાત સારી કે ખોટી બની ગઈ, દૂધમાં ઢહીં બળી
ગયું, પછી શું ? થયું ન થયું થવાનું છે ? ”

ગિરબાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એણે આવવાનું ચાલુ રાખ્યું. એની હિંમત અને ઉદારતા ઉપર હું શીઠા હતો. અમે પણ નાનકડું ચોકીદાર હતા ખડું ક્યું, ને રાત-ઢાઢો ચોકી કરવી શરૂ કરી. અમે ગુપ્તીઓ તૈયાર કરી. છત્રીના સળિયાને અણી કાઢી, ઘસીને ઉજળા કર્યા, ને લાકડાની મૂઠં નાખી, અરણીના લાકડાનું મ્યાન બનાવ્યું. એક નાની તલવાર પણ શોધી લાવ્યા. તીરકામઠાં ને ઢેખાળા દૂર દૂરની લડાઈ માટે એકઠા કર્યા. નીમુબહેનના પતિ, સસરા, બીજાં સગાં-વહાલાં પણ સામના માટે સજ્જ હતાં. હવામાં લડાઈનાં પડધમ ગાજતાં હતાં.

અઠવાડિયું વીતી ગયું, કંઈ બનાવ ન બન્યો. વાતાવરણમાંથી ગરમીનો પારો ઊતરતો ચાલ્યો. ફરીથી સહુ સ્વસ્થ બન્યાં, છતાં નીમુબહેન ઘર બહાર નીકળતાં નહોતાં.

ભય સદંતર ટળી ગયેલો લાગ્યો. નીમુબહેનના પતિ તથા સસરા એક રાતે બહારગામ ગયાં. ખાસ નજીકનું કોઈ સગું ગુજરી ગયેલું, એટલે જવું અનિવાર્ય હતું! હવે ભય રહ્યો નહોતો, એટલે જ જવાનો વિચાર કર્યો. જતી વખતે તેઓએ મને કહ્યું:

“જેમ બનશે તેમ જલદી પાછા ફરશું. ત્યાં મુખી ઘરનું ધ્યાન રાખજો! આ વાત બહુ ચર્ચાય તેમ પણ ન કરતો.”

“વારુ!” મેં તેમના જવાની વાત ખાનગી રાખવાનું વચન આપ્યું. બીજે દિવસે ફક્ત ગિરબાને વાત કરી કે એકાદ બે રાત આપણે બગવાનું છે. નીમુબહેન એકલાં છે.

ગિરબો કહે ” હું બેઠો છું ને. તું તો સૂઈ રહેજે !
હવે કંઈ ભય જેવું નથી ! ”

રાત પડી. આરતી ટાણે રામજી મંદિરનું નગારું વગાડી,
પ્રસાદ લઈ જલદી જલદી પાછો આવી ગયો. પણ ગિરબો
તો મારા પહેલાં આવ્યો હતો. એણે કહ્યું : “ આજ રાતે તું
આરામ કર. હું બેઠો છું. કાલે વળી તારો વારો ! ”

મને એની વાત ઠીક લાગી. પથારીમાં પડ્યો, પણ
નીમુબહેન યાદ આવ્યા કરે ! એમની ચિંતા થયા કરે ! પણ
આજે તો ગિરબો જેવો મર્દ ચોડી પર હતો. સાથે અમે
એવી યોજના રાખેલી કે કંઈ ભય જેવું લાગે તો પાસે મૂકી
રાખેલો પતરાનો ડબ્બો વગાડવો. એનો અવાજ સાંભળતાં
જ તમામ સભ્યોએ જે હાથમાં આવે તે સાધન લઈ હાજર
થઈ જવું !

વિચાર કરતાં કરતાં આંખ ખીડાઈ ગઈ. વખત વીતતો
ચાલ્યો. અચાનક કોઈ મને ઢંઢોળતું લાગ્યું. હું સફાળો બગી
ગયો. મન પર ભયના પડછાયા પથરાઈ ગયા. બગીને
જેથું તો અમારી ટુકડીનો સહુથી નાનો સભ્ય ટપુ બિલો હતો.
એણે કહ્યું : “ નીમુબહેનના ધરની પછીતે કોઈ બે જણને આંટા
મારતા મેં જોયા. ”

“ તેં ગિરબને વાત કરી કે નહિ ? ”

“ ક્યાં છે ગિરબો ! ”

“ ચોડી પર. ”

“ ત્યાં તો કોઈ નથી. ”

“કોઈ નથી ?” હું તરત ઊઠ્યો. પથારી નીચે પડેલી શુભ્તી ઉઠાવી. ટપુને સાથે લીધો.

બહાર બધે અંધારું પથરાયેલું હતું. ગિરજો એના ચોકી કરવાના સ્થાને નહોતો. ટપુએ મને દોર્યો. અમે બંને વંડીની એથે લપાતા-છુપાતા આગળ વધ્યા. શેરીમાં કૂતરાં બસી રહ્યાં હતાં. બસતાં બસતાં નીમુખડેનના ઘરની પછીત તરફ ડાચિયાં કરી રહ્યાં હતાં. અચાનક કોઈ વસ્તુનો ઘા થયો. એ પથરાનો ઘા નહોતો. ઝીણી નજરે જોયું તો એ રોટલાના ટુકડા હતા, ને બસતા કૂતરાઓ ચાન્ત થઇને એ ખાવામાં શુંથાઈ ગયા હતા.

હું અને ટપુ લીંતની પછીતે બરાબર લપાઈ ગયા. ત્યાંથી નીમુખડેનના ઘરની પછીતે ઊંચેલા બે ઓળા શું કરે છે, એનું અનુમાન થતું. ઊંચો ને કઢાવર ઓળો પછીત સરસો ખડો રહી ગયો, બીજો નાનો ઓળો એના ખભા પર ચઢ્યો, ને ધીરેથી છાપરાંની વળી ઝાલી લીધી. નળિયાં થોડાં અખડયાં. કૂતરાં થોડાં બસ્યાં. વળી રોટલાના ટુકડાના ઘા થયા.

મને વિચાર થયો કે ગિરજો હોત તો ખુદલે છોળે ત્યાં ઘસી જઈ એ બંને બદમાશોને પડકાર આપત. મારું મન ગાડીના પેલા બાડુતી ઘોડા જેવું છે, જે કોઈ ઘોડો આગળ દોડતો હોય તો પાછળ બરાબર દોડે ! પણ કમનસીબે આળીના વખતે ન જાણે ગિરજો કયાં અલોપ થઈ ગયો હતો. ચોકીના જવાબદારીવાળા કામમાં એની બેદરકારી મને સાલી રહી. એને જવું હતું તો શા માટે મને ન જાણ્યો ? હું ચોકી પર બેસત !

પણ સવારની વાત સવારે. અત્યારે અખઘડી શું કરવું ?
ટપુ આગેવાની માટે નકામો હતો, એ અનુસરનારો હતો.

ત્યારે પતરાંનો ડબ્બો વગાડી શેરીને જગાડવી ? પણ
એમ કરવા જતાં આ બંને જણા નાસી બચઃ ને બગેલા
વડીલો તથા શેરીનાં માણસો ખોટી રીતે જિંધ બગાડવા
માટે ઠપકો આપે તો કરવું શું ? ભારે મૂંઝવણ !

એકાએક કંઈક વિચાર આવ્યો, મેં તાત્કાલિક નિર્ણય
કર્યો. ઉપર ચઢેલો માણસ નળિયાં ઉખેડી રહ્યાનો ધીમે
અવાજ આવી રહ્યો હતો. ટપુને એટલામાં રહેવાનું કહી,
હું ધીરેથી પડખેના એકઠાળિયા પર ચઢ્યો. ભારે તો પાટલા
ઘોની જેમ જવાનું હતું. જરા પણ સંચળ થાય તો ખેલ
બગડી બચ. પેલો નાનો માણસ વળીઓ સાથે દોરડું બાંધી
ઝડપથી અંદર ભિતર્યો.

અરે, એ અંદર પહોંચી બચ તો, ન બાણે શું
અનુચિત કર્મ કરી બેસે ! ભોળાં નીમુબહેન તો નિરાંતે
જિંધતાં હશે ! અચાનક મારાથી બૂમ પડાઈ ગઈ.

“ ટપુ ! ”

“ હાં ! ” નીચેથી ટપુ બોલ્યો.

“ જલદી ડબ્બો વગાડ ! ” મેં કહ્યું.

પણ ટપુનો સામો જવાબ ન આવ્યો. ન ડબ્બો
વાગ્યો. હું દોડ્યો. નળિયાં ખખડી ભિઠ્યાં. મારી ભત
સંભાળી ન શક્યો. બે ચાર નળિયાં સાથે સીધો ઘરમાં

ધડામ લઈને પડ્યો. પડ્યો તેવો જિલો થયો ને પેલા માણસને પડકાર્યો. મને જોઈ એ નીમુખડેનના ખાટલા તરફ ધસ્યો. એના હાથમાં નાનું શું ચપ્પું દેખાયું. એ પોતાનું કામ ખતમ કરવા ઉત્સુક હતો.

મેં ચીલજીડપ કરી. એનો હાથ પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હાથના પહોંચાને બદલે ખાવડું પકડાયું. એણે પોતાનો હાથ છોડાવવા ચપ્પાની અણી મારા હાથમાં લોકી લીધી. ન જાણે ક્યાંથી પણ મારામાં શૂરાતન મગટયું. મેં હાથ છોડી એને બાથ ભરી લીધી. જરાબર નહોતી જમી. એ હતો તો લગભગ મારી ઉંમરનો પણ ભારે બુદ્ધિ હતો. મને ગિરજો યાદ આવ્યો. એ હોત તો !

પણ તરત મનમાં વિચાર્યું કે આપ મુઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય ! બધી હિંમત, બધું બળ એકઠું કરી ઝુકાવ્યું. એક તરફથી બૂમો પાડતો જાઉં, બીજી તરફથી લડતો જાઉં. ઘરમાં અંધારું ઘેર ! નીમુખડેનના નામની પણ અનેક બૂમો પાડી, પણ ન જાણે એમને શાં ધારણ વળી ગયાં હતાં !

બહાર ઉભેલો ટપુ પણ ડબ્બો વગાડતો નહોતો. અહીં કુસ્તી જરાબર ચાલતી હતી. ન જાણે મારામાં જોર ક્યાંથી આવ્યું કે પેલાને હું જરાબર પટકતો જતો હતો. એના કપડાં પર, મોં પર, મારા હાથમાંથી નીકળતા લોહીનો છંટકાવ થતો હતો.

અચાનક મારા હરીફે નવો પેંતરો જમાવ્યો, ને મને ચાર ખાના ચિત્ત નાખી લીધો. ફૂદીને છાતી પર ચઢી બઠો. મારો શ્વાસ ધમણની જેમ ચાલી રહ્યો હતો. હવે એને

ઉછાળીને પટકી થકું તેમ લાગતું નહોતું. મારા રામ રમી ગયા. મને લાગ્યું કે હમણાં એનું અપ્પુ મારા કંઠમાં કે છાતીમાં પરીવાઈ જશે. પણ ન જાણે કેમ, એ મને દબાવી, મોં પર હાથ નાખી બેસી રહ્યો.

“ રાંડનું નાક કાપી લે ! ઝટ કર ! ” બહારથી ધીરો અવાજ આવ્યો. મારા હરીફે તે સાંભળ્યો. પણ તેનાથી મને ઝટ છોડી થકાય તેમ નહોતું ! તે બીજો કંઈ વિચાર કરે તે પહેલાં એકાએક પાછળથી ધોડકરણના ફટકો એની પીઠમાં ગાળ્યો. એ બિચારો એવડ વળી ગયો. મને તરત તો સમજણ ન પડી, પણ જોયું તો નીમુબહેન હાથમાં ધોડકરણ લઈ સાક્ષાત્ અંદીસ્વરૂપ જેવાં ખડાં હતાં. એમણે મારા હરીફને નીચે પાડી દીધો ને ઘરનું બારણું ઉઘાડી નાખ્યું.

જેવું બારણું ઉઘડ્યું તેવો પેલો હરીફ ફૂદીને નાઠો. મેં પણ એની પાછળ છલાંગ મારી. એ તીરની જેમ મારા ઘર તરફ વળ્યો ને જે પરસાળમાં મારો સુવાનો ખાટલો પડ્યો હતો, ત્યાં પહોંચ્યો. મેં પણ બરાબર પીછો કર્યો. પરસાળમાં પહોંચ્યો ત્યારે મારું ગોઢડું સળવળતું જોયું ! કોઈ અંદર છુપાવા મથતું હતું.

નક્કી, બદમાશ મારા ખાટલામાં સૂઈ ગયો !

“ બદમાશ ! ” મેં ચીસ પાડીને ગોઢડું ખેંચ્યું. પેલો લોહીથી છંટકાયેલો અંદર જ પડ્યો હતો. મેં એને હાથ પકડીને ખેંચ્યો, ને ખૂમ મારવા યત્ન કર્યો. પેલાએ મારું મોં ઢાખ્યું, ને કરગરીને કહ્યું :

“ અશોક, હું તારો દોસ્ત ગિરજા ! મને માફ કર ! ”

“ ગિરજા ! અરે, નીમુખડેનનું નાક કાપવા તું આવ્યો હતો ! ”

“ હા, અશોક ! તું બાણ છે, કે હું જાનીની નાતનો જીવાન છું ! જેણે અમારી નાતનું નાક કાપ્યું એનું નાક કાપવાની મારી ફરજ હતી. ”

નાત વિષે આટલું ઝનૂન ! પૂજનીય નીમુખડેન પ્રત્યે આવો ઘૃણિત વ્યવહાર !

“ અશોક, મને છટકી જવા દે ! ખહાર ધમાલ શરૂ થઈ લાગે છે ! ”

“ ગિરજા ! પણ તેં મને દગો દીધો ! ”

“ તને ક્યાં દગો દીધો ? એ ક્યાં તારી સગી હતી ? ”

“ સગી નહોતી એટલે શું ? ”

“ મને જવા દે ! અશોક, હવે તારી વચ્ચે નહિ આવું ! ”

ગિરજાને મેં દીધો કયો. અરે, ગિરજાની કેટલી બેદબારી બચકર વર્તણૂક ! સંસારમાં કેનો ભરોસો કરવો ? એણે કેડ મુઠ્ઠી સાથે રહી દગો કર્યો ! હવે સમજાયું કે એ શા માટે મને ચપ્પુ મારતો નહોતો !

ખહાર અમારો ડગખાનો ઢોલ વાગતો હતો, ટપુ બેર બેરથી ખમો પાડી રહ્યો હતો, શેરીનાં લોક જાગી રહ્યાં હતાં.

“ અશોક, મારી પાસેનો તિલસ્માતી હીરો તને આપું છું. મને જવા દે, ” ગિરજાએ ખિસ્સામાંથી એક કાચનો હીરો કાઢીને મને આપ્યો, “ આ હીરો તારું કામ કરી દેશે. ”

ગિરજાને મેં જવા દીધો. પેલો બીજો માણસ પકડાઈ ગયો હતો. ટપુએ એને પકડાવી દીધો હતો. પહેલાં ટપુને એણે પકડ્યો હતો, પણ હોહા થતાં પેલાના પંજામાંથી એ છટક્યો હતો.

શેરી આખી ભગી બિટી હતી. પિતાજી પણ ભાગ્યા હતા. હું કંઈ કહું તે પહેલાં, સામેથી નીમુબહેન મારી ખબર કાઢવા આવી રહ્યાં હતાં. પિતાજીની સદા લાજમર-ભદ્રા રાખનાર નીમુબહેન આજ ખુલ્લા મોંએ હતાં. એમના વાળ છુટ્ટા હતા. ગોરા ગોરા મોં પરનો મોટો ચાંદ્રો રેલાઈને આખા કપાળને કંકુથી ભરી દેતો હતો. કોઈ સતી મા આવતાં હોય એમ મન કલ્પના કરી રહ્યું! અરે, એમને ખાતર કંઈ પણ સહન કરવાનું મળે, એ તો સદ્ભાગ્ય જ હતું!

“અશોકભાઈ, કેમ છે?”

“કશું જ નથી, નીમુબહેન! પિતાજી ત્યાં બિભા છે. ઘેર ભાગ્યો!” મેં વાત છુપાવવા ચાલાકી કરી.

“શું છે, અશોક!” પિતાજીનો ગોરવભર્યો અવાજ આંચો.

“કંઈ નહિ.” એમ કહેતાં મેં હાથ પર ગજબો પહેરી દીધો.

છગુજી બિહોલો પેલા માણસને પકડીને લાવતો હતો. એ બાનીની નાત તરફથી રખાયેલો મારો હતો. ગિરજા એની મદદમાં હતો, ને એને બહાર રાખી નીમુબહેનનું નાક કાપ્યાનો જથ્થાએને લેતો હતો. ગિરજા ગુપ્તચરનું કામ કરતો, ને અહીંની બધી ખબરો ત્યાં મોકલાવ્યા કરતો. એણે જ

બધે ભગૃત્તિ ભેઈ ઠંડા પડી જવાનું કહ્યું હતું. અને આજે એણે જ સંદેશે પહોંચાડ્યો હતો, કે બરાબર લાગ આવ્યો છે. કેઈ ઘેર નથી !

છગુજીએ તો પેલાને ચોદમું રતન ચખાડવા માંડ્યું. થોડી વારમાં એ બધી વાત માની ગયો. જેઓ અંદરખાનેથી મદદ કરતા હતા, તે બધાનાં નામ આપી દીધાં.

“છગુજી, જા, એને દરબારગઢમાં લઈ જઈ ને કેદમાં પૂરી દે. સવારે ભેઈ લેવાશે.”

છગુજી પેલાને લઈને ઉપડ્યો. અમે બધા એની પાછળ સરઘસમાં ભેડાયા. ગિરજાનું નામ હાથે કરીને મેં ઉડાવી દીધું. બીજે દહાડે દરબારગઢમાં સહુને બોલાવવામાં આવ્યા, કેટલાકના દંડ થયા. કેટલાકના તોફાન ન કરવા માટે જામીન લેવાયા. આમાં પિતાજીનો ખાસ હાથ હતો.

નીમુળહેન નિર્ભય બન્યાં.

ગિરજે સીધા બહારગામ ચાલ્યો ગયો. રખેને હું નામ આપી દઉં, એટલે એને પકડાઈ જવાનો ભારે ભય હતો. આ બધું થાળે પડ્યા પછી, લાંબે ગાળે એનો પત્ર આવ્યો, કે મેં જે હીરા તને આપ્યો છે, તે ભારે કાર્ય સિદ્ધિ કરનારો છે. ગમે તેવા ભયમાં રક્ષણ કરનારો, ભોતના મોંમાંથી બચાવનારો, સંકટમાં સહાય કરનારો છે. હું એના લીધે જ બહુદુરીનાં કામ કરી શકેલો, ને છેવટે તું ભેઈ શક્યો કે તેના પ્રતાપે જ બધામાંથી છટકી શક્યો ને હાલ મજામાં છું. અહીં વીશી કરવાનો વિચાર કરુ છું. બર્ધ ગુજરી ભૂલી જશે !”

અરે, આખા પત્રમાં નીચું બહેનનું નામ પણ નહિ !
તરત ગિરબનું પેલું વાક્ય યાદ આવ્યું: “એ કંઈ તારી
સગી છે ?” મેં મનોમન જવાબ આપ્યો : “સંસારમાં સાચું
સગપણ સફળુણું ! સફળુણી આપણો સગો ન હોય તેથી શું ?”

અમારા બે વચ્ચે મને મોટું અંતર લાગ્યું. અકસ્માત
રીતે સંધાયેલી દોસ્તી અકસ્માત રીતે તૂટી.

દોસ્તીના ખંડેર પર અમે જીવનભર મરસિયા ગાતા રહ્યા.

ભૂતા બાબા

[૧૦]

ભાવસારનો એક ગરીબ છોકરો ! બૂલો એનું નામ, માળાપ વિનાનો, ઘરબાર વિનાનો, સગાંસ્વજન વિનાનો ! જે રોટલો ને ઝોટલો આપે એના ત્યાં પડ્યો પાથર્યો રહે. બતાવો એ કામ કરે. ગમે તેનું કામ કરે !

શરીરે એવો અલમસ્ત કે ન પૂછો વાત ! ઘરડાં દાદીમા ઘણી વાર કહે: “ તમને ધી-દૂધ ખવરાવીને થાક્યાં તોય ડિલે ન થયા, ને આ બૂલો ! ખાટી છાશ ને વાસી રોટલા પર કેવો મગરમચ્છ જેવો થયો છે ! ” બૂલો નકકરો હતો. ખાવા મળ્યું તોય સહી, ન મળ્યું તોય સહી. કોઈ એ આદરમાન આખ્યાં તોય ઠીક, ન આખ્યાં તોય ઠીક !

બૂલો નાતે ભાવસાર. ભાવસારનો ધંધો! કપડાં રંગવાનો. એમનું કામ રાતે ચાલે. આખી રાત કામે કરે ને આખો દી ઊઘે, ભાવસાર લોકો ગરીબ બાણીને બૂલાને કામ આપે ! બૂલો પણ કામે જળરો. ગમે તેટલાં કપડાં આપોને, સવાર થતાં ખલાસ ! એની રંગ ચઢાવવાની આવડત અનોખી ! એની નીખારવાની છટા સુંદર !

એની શક્તિ ને સ્ફુર્તિ જોઈ સહુ કહે: બુલાએ તો ભૂત સાંધ્યું છે. એનું નામ બુલાભાઈ નહિ: બુતાભાઈ !

ને લોકો ભુતાભાઈએ કેવી રીતે ભૂત સાધેલું, એની સરસ વાર્તા કહી સંભળાવે. વાર્તા એવી છે, કે

કાળી ઘેર રાત હતી. મસાણનાં મડદાં હોંકારા કરે ને ચૂડેલું રાસડા લે, એવું ભેંકાર અંધારું હતું. તળાવની પાળ પર આજે એફલો ભૂલો હતો. વળી ચિયાળાની ઋતુમાં રંગ સારા થાય, એટલે કામ વધુ હતું. સમી સાંજથી ભૂલો કામે લાગેલો. ટાઢ કહે મારું કામ ! બીજા તો વહેલું વહેલું કામ પતાવીને ઘર ભેગા થઈ ગયેલા. ભૂલાને તો હજી ગાંસડો બાકી હતો !

મધરાતના પહોર થયા. આવે સ્મશાનની ચેહ જલતી હતી. ભૂલાએ વિચાર કર્યો કે લાવ, જરા હાથપગનાં તળિયાં શેકી આવું ! સ્મશાનમાં તો ધોળે હહાડે જતાં ડરીએ, તો કાળી રાતે કેાનું કલેજું હાલે ! પણ ભૂલો તો ભૂતનો ભાઈ ! એ કહે, અરે, જીવતાને મરેલાં મડદાં શું કરવાનાં હતાં ?

જઈ ને ભૂલો હાથ-પગ શેકી આવ્યો : પણ અગ્નિની હુંક વળી એટલે આંખો ઘેરાવા લાગી. એને મન થયું કે લાવને જરા આંખ મીંચી લઉં ! પાછલી રાતે બધું કામ ધડુસીને પૂરું કરી નાખીશ, પણ તળાવને કાંઠે જમીન પર આડા થવામાં ઘણો ભો ! એરુ-ઝાંઝરુ ! વીંછી લો !

ભૂલાની આંખો થાકમાં ને ઝિંઘમાં ઘેરાતી હતી. એણે મોટેથી એક બગાસું ખાધું : ને આળસ લાંગી. એની નજર પાળ ઉપરની આંખલી પર ગઈ. અરે, રૂપળા પારણા જેવી લાગે છે. લાવને એમાં પોલી લઉં. ભૂલો ઉપર ચઢીને સૂતો !

માએ બાણે પારણામાં સુવાડયો, રાતપરી બાણે હાલરડાં ગાવા લાગી, નીંદપરી એને બકીઓ લેવા લાગી.

સન્ સન્ ગાજતી રાત આલી જતી હતી. એકાએક કોઈના રડવાનો અવાજ સંભળાયો. બૂલો બાગી ગયો. એણે આરે તરફ નજર ફેરવી, કોઈ ન દેખાયું ! વળી ઊંઘવાનો વિચાર કરતો હતો, ત્યાં રડવાનો અવાજ સંભળાયો. એણે ચમકીને નીચે નજર નાખી તો કોઈ પડછંદ આદમી-ધોળાં સેતર જેવાં કપડાં પહેરીને બેઠો બેઠો રૂવે !

નકો ભૂતભાઈ ! ભુલાએ મનમાં કહ્યું : ને કમરમાં ખોસેલી ધારદાર છરી કાઢી. આ છરી તો દાતણ કાપવા માટે, ડુંગળી સમારવા માટે સાથે રાખતો. એ ધીરેથી થડ પરથી નીચે ભીતરે, ને ઝખ લઈ ને પેલા ભૂતની ચોટલી કાપી લીધી. કાપીને સાથળ ચીરી એમાં સંતાડી દીધી. ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે સાથળ હતો તેવો.

ભૂતચમક્યું, પણ એ કંઈ ચમકારો કરે તે પહેલાં તો સિક્કતથી કામ પતી ગયું. ભૂત સમજી ગયું કે આજે કોઈ મારો ભાઈ જ લેટયો છે. નકામા ચાળા કરીને એને છેતરી નહિ શકાય. એ તો બાપડું હાથ ભેડીને રગરગવા માંડ્યું :

“એ ભુતાભાઈ, કહો તે કામ કરું ! પહાડ ખોદીને મેદાન કરું, મેદાન ચણી પહાડ ખડો કરું : પણ ચોટલી પાછી આપો ! અમારું જોર માત્ર એમાં ! ”

“બેટમજી, ઠીક હાથ આવ્યા છે. હવે એ પાછી ન મળે. મારે કોઈ સાથી નથી કે સંગાથી નથી. એકલપંડ છું,

તમે ઠીક મળ્યા. ડાહ્યાભાઈ, પહેલાં સીધા સીધા કપડાં ધોઈ નાખો. હું જરા આડો પડું છું. ”

બિચારું જૂત ! ઝળળ લઈને કપડાં ધોવા લાગ્યું ને રંગ ચઢાવવા લાગ્યું. ભુતાભાઈ નિરાંતે આંખલી પર ચઢી આડે પડખે થયા. પરોઢ થતાં થતાં કામ ખલાસ ! કામ પૂરું કરી જૂત કહે : “ ભુતાભાઈ, કામ પૂરું થયું, હવે રબા છે ? ”

“ ના રે ના ! કપડાં ઘેર કોણ લઈ જશે, મારો ખાપ ! ઘેર મૂકીને પછી સુખે બા ! ”

જૂત પરવશ હતું. એની ચોટલી ભુતાભાભાના કબજામાં હતી, ને ત્યાં સુધી એ રાંક હતું, આમ ભુતાભાભાને તો સુખ થયું. રોજ તળાવ પર બાય ને આંખલીએ ચઢી સૂવે ! આખી રાત જૂત રોયા કરે અને ધોયા કરે ! એના બદલામાં ભૂતાભાઈ એને રોજ એક એક વાર્તા કહે. જૂત હેંકારો દેતું બાય ને કામ કરતું બાય. જૂત કહે, ” અરે, એક દહાડો હું ચ સંસારી હતો. મને સંસારનાં સુખદુઃખની વાતો સાંભળવી બહુ ગમે છે. ” ખૂબ રસથી વાતો સાંભળે.

મહિનાઓ ચાલ્યા ગયા. જૂતાભાભાને એકાંતરીઓ તાવ લાગુ પડ્યો. ગળીને સાવ દુઃખળા થઈ ગયા. હવે તો જૂત ઘેર આવીને કપડાં, સાબુ, ઉંઠ, રંગ લઈ બાય અને આખી રાત કામ કરી સવારે બધું પાછું સોંપી બાય.

ભુતાભાભાએ વિચાર્યું કે શરીરમાં ચોટલી છે, એના કારણે તાવ આવતો હશે. ચોટલી કાઢીને રંગના કોઠીમાં મૂકી છાંડી. રોજ બાતે જાડીને રંગ આપે. એક વાર તાવ બહુ

અટેલો, ને ભૂત રંગ માગવા આવ્યું. તાવના ઘેનમાં કીધું :
“લઈ લે પેલી કેડીમાંથી !”

ભૂત રંગ લેવા ગયું. પણ થોડી વારમાં રંગ લીધા વિના નાચતું કૂદતું પાછું આવ્યું ને કહેવા લાગ્યું : “ભુતાભાઈ, રામ રામ ! હું જાઉં છું !”

ભુતાભાઈ ને પોતાની ભૂલ તરત સમજાઈ ગઈ. એમણે કહ્યું : “એ ભલા આદમી, હવે જવું હોય તો જા, ઘણા દહાડા તને રોકી રાખ્યો, પણ કંઈ યાદગીરી તો દેતો જા !”

“યાદગીરીમાં એકાંતરિયા તાવના ઉતારનો મંત્ર આપું છું. જે કોઈ પ્રાતઃકાળે દહીંનો વાડકો લઈ મૂંગે મોઢે તમારી પાસે આવે, અને તમારું ખારણું ખખડાવે, એને તમે મારું નામ નવ વાર લઈ ધતુરાનાં પાનનાં પાંચ ટીપાં અંદર નાખજો. એક વાર, બે વાર ને વધુમાં વધુ ત્રણ વાર જે કોઈ રોગી ખાશે એનો રોગ જશે.”

ભૂત ગયું, પણ ભુતાભાઈ ને મંત્ર આપી ગયું. એનાથી એમનો એકાંતરીઓ ગયો, ને ગામ લોકને પણ સુખ થયું. કોઈને એકાંતરીઓ લાગુ પડ્યો કે પહોંચ્યો ભુતાભાઈ પાસે !

આ વાત તો અમારા જનમ પહેલાંની. મારા પિતા પણ એ કાળે પાંચેક વર્ષના હશે. પિતાજીને એકાંતરિયો આવે. લઈને દાદીમા ભુતાભાઈ પાસે ગયેલાં. ભુતાભાઈએ મંત્ર ભણીને તાવ હઠાવ્યો. દાદીમા ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. પણ એમણે ભુતાભાઈનો લઘરવધર વેશ જોઈ કહ્યું :

“ભુતાભાઈ, તમે સહુનું હુઃખ હરો છો, પણ તમારું દારિદ્ર કેમ કોઈ હરતું નથી !”

“ શું કહું, મા ! હવે વિલાયતી કાપડ તરેહ તરેહનું રંગારંગ ને આવે છે ! શું બપોરો ને શી બાત ! ભાવસારોનો ધંધો ભાંગતો જાય છે, રોજી પૂરતી નથી મળતી ! ”

“ મારે ત્યાં વાણીતર રહેશે ? ”

“ હા, માજી ! એવું મારું નસીબ ક્યાંથી ! તો તો વાણિયા બામણ સાથે રહી મનખા ઢેહ સાર્થક કરું. બાકી આ તો જૂતના જેવો ધંધો ! ”

જુલાભાઈ અમારા વાણીતર થયા. મારા પિતા એમના હાથે હીંચોળાયા. છોકરાં રાખવાં ને શાક લાવવું, એ એમનું કામ ! અમે જન્મ્યા ને મોટા થયા ત્યારે તો જુલાભાભા ઘરડું પાન થઈ ગયેલા. પણ જીવ તો એવો ને એવો જીવાન ! અમારો એ રક્ષણાત્મક કિલ્લો હતો. વાંક-ગુનો કરી એમની સોડમાં ભરાઈ જઈએ. પિતાજી ધમકાવવા આવે તો કહે :

“ છોકરાં માતર (માત્ર) એવાં ! તું ક્યાં આનાથી સારો હતો. આ ઉંમરે તોફાન નહિ કરે તો મારી જેમ ઘરડાં થઈને કરશે ? ”

પિતાજીનો રોષ ઊતરી જાય ને જતાં જતાં કહે :
“ જુલાભાઈ, છોકરાંને તમે બગાડ્યો. ”

“ અરે બઈલા, મારે હાથે તમે ન બગડ્યા, તો શું આ બગડ્યો ? ” જુલાભાભા કહે.

જુલાભાભા અમારા ખાસ મિત્ર, અલક મલકની કંઈ કંઈ વાતો કહે. પણ એમાંય અમને જૂત-પ્રેતની વાર્તા માટે ખાસ ઈતેબરી ! એનું કારણ એ કે સહુ કોઈ એ બાબતમાં

જુદું જુદું કહે. નિશાળમાં શિક્ષક કહે, “જૂત-ખૂત નથી. એ તો મંછાજૂત ને શંકા ડાકણ !”

ગામના સહુ લોકો કહે: “જૂત છે ! સાચી વાત છે !”

જુતાબાબા કહે: “ છે પણ અને નથી પણ ! ”

એવામાં એક અજબ પ્રસંગ બની ગયો. અમારે ત્યાં રહેતો ચોકીદાર છગુલ બિહોલો નવરાતની રાતે એકાએક ફાટી પડ્યો. બીના એવી બની કહેવાય છે, કે નવરાતની ગરબીઓમાં ગામના સરખે સરખે જુવાનીયા હીંચ લેતા હતા. નવરાતના દિવસો એટલે જોગણીઓના દિવસો. જોગણી મા રથમાં બેસી ફરવા નીકળે, કોઈથી ઉધાડા સુવાય નહિ. કૂવે, અવાડે કે નદીએ એકલા જવાય નહિ !

સરખે સરખા બેઠા હશે, ને વાતમાં વાત નીકળી:

“ મહેતા વાડીના પીંપળા નીચે રાતના બાર વાગે જઈ ને કોઈ ખીલી ઠોકી આવે તો મરદ લેખું ! ”

“ મરદ લેખવામાં શું વળ્યું ? ” છગુલ બિહોલો ગર્જી બેઠો : “ કંઈ શરત બકો ! ”

“ અરે શરત ! જે ખીલી મારીને આવે એને સવા દશ શેર પેંડા ! પણ ભાઈ, સહુ બાતનું જોખમ સમજીને જાણે ! ”

“ હવે જોયાં જોખમ ! આખી જિંદગી વગડામાં ભર્યે ! છું, પણ ક્યાંય જૂત-ખૂત ભાળ્યાં નથી ! ” એમ કહી છગુલ બિહોલો ખીલી લઈ ને બરાબર મધરાતે બેસડ્યો.

કહે છે, કે એ મર્યો. જઈ ને પીંપળા નીચે જોતો રહ્યો, જોખારો ખાધો. બાજુમાં બેસી પેશાબ કર્યો ને બોલ્યો:

“જે હોય તે હાજર થાય! હું છગુ છ બિહોલો, ખીલી ખોડીને ભઉં છું.”

એણે તો પાસે પડેલા પાણીથી ખીલી ખોડી: ને જેવો પાછો વળવા ભય છે, એવું ધોતિયું ખેંચાયું.

“હાય બાપરે ખાધા! જૂતા!”

વજ જેવો છગુ છ ડરી ગયો. એણે નેરથી ધોતિયું ખેંચ્યું. જૂતાથી એ ખીલી સાથે જમીનમાં જડાઈ ગયેલું. ખેંચતાની સાથે ખીલી સાથે નીકળી ગયું, ને છગુ છ નાકો તે સીધો ઘર લેગો! જઈને પડ્યો પથારીમાં!

સવારે સહુ એના ત્યાં ગયા, ત્યારે ભેયું તો મરેલો પડેલો. દાકતર આવ્યા. દાકતર કહે, બહુ દારૂ પીવાથી હૃદય મોટું થઈ ગયું હતું, એથી એનું મૃત્યુ થયું.

પણ લોકોએ તો પેલું જ કારણ આપ્યું. ભેગણી માએ મરખી લીધી!

ગુજરાતી દાળ-ભાત

[૧૧]

વૃહેમનાં ઝાડ એવાં છે, કે વધીને એનાં વન ખનતાં વાર લાગતી નથી. જૂત વિષે એવું જ બન્યું. ભુતા ભાભા પોતે કંઈ ચોક્કસ કહી શકતા નહિ. અનુભવી કહેવાતા, છતાં કોઈ વાર હા, તો કોઈ વાર ના કહેતા. અમારું મન પણ કોઈ વાર જૂતની હસ્તી કબૂલ કરતું, કોઈ વાર ઇન્કાર કરતું.

અમે આ વાતના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા પાકો ઈરાદો કર્યો. એટલામાં કોઈકે અમને માહિતી આપી, કે વાણિયાના ગોરજીઓ ને જતિઓ આ વિષે બાણપણું રાખે છે !

તાકડે અનુકૂલ પ્રસંગ મળી ગયો. અમારા ગામમાં એક ગોરજી આવ્યા. તેઓની ખૂબ ભાવભક્તિ કરી, જતી વખતે ગોરજીએ કહ્યું : “ ટાબર (છોકરા), કંઈ માગી લે ! ”

“ અમને જૂત ખતાવો, બાપજી ! ”

“ વારુ ! ગુજરાતી દાળ-ભાતમાં હિંમત છે ખરી ? હૈયું હાથ રહેશે ? ” “ ગોરજી હસ્યા ને બોલ્યા : “ અચ્છા ! અચ્છા ! પ્રસંગ પડતાં જરૂર તેડાવીશ. ”

બે એક મહિના બાદ તેમનો કાગળ આવ્યો : “ અહીં

એક દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા છે. સ્વયંસેવક તરીકે આવજો. બેઠોતો અનુભવ મળશે. ”

અમે ત્રણ-ચાર જણા ઉપડયા. જે રાતે દેવોને આમંત્ર-વાના હતા, ને નૈવેદ્ય ધરવાનું હતું: એ રાતે જતિશ્રીએ વળી નવી વાત રજૂ કરી: “ ચાર જણમાંથી ફક્ત એક જ જણ મારી સાથે આવો ! ”

અમને ચારે જણાને આ સાંભળી ભારે નિરાશા થઈ. પણ હવે કોઈ રસ્તો નહોતો. બધાએ મારી પસંદગી કરી.

મુકરર સમયે અમે ચાલી નીકળ્યા.

રાત્રીનો દેવતા પૃથ્વી પર છૂટે હાથે કાજળ વેરી રહ્યો હતો. આકાશમાં તારલિયાઓ અત્યારે નજીકના સ્નેહી જેવા લાગતા હતા. માર્ગ ઓળખવા માટે કેવલ એજ એક સાધન અમારી પાસે હતું. એકાએક એક વૃક્ષ ખૂબ જોરથી ડોલ્લી બિઠ્યું. થોડીવારમાં તો જોરથી ડોલ્લી રહેલું વૃક્ષ આંચકા નાખી પૃથ્વીમાંથી મૂળ સમેત ઉખડી પડે એવું દેખાતું હતું.

“ જતિશ્રી! પવન તો બિલકુલ શાન્ત છે; ને આ ઝાડ વંટોળિયામાં ડાલે તેવું કેમ ડાલે છે ? ”

“ વંટોળિયો ? ” જતિશ્રીએ મારા શબ્દને જ ફરીથી દોહરાવ્યો. ને હવામાં હાથ વીંઝતાં કંઈક બોલ્યા. જોયું તો વૃક્ષ તફન શાન્ત થયું હતું. પવનના સુસવાટાનો અવાજ શમી ગયો હતો.

અમારી મંડળી ધીરે ધીરે ગામ બહારનાં ઊંડાં કોતરો ઉતરી રહી હતી. અમારી મંડળીમાં અમે ચાર હતા: જતિશ્રી, હું, બળી બાકળા ઊંચકનાર મજુર અને એક ચોડીદાર પડાણ.

પઠાણના હાથમાં તલવાર હતી. એ પણ વારે ઘડીએ કંઈ અવનવા શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યો હતો.

“ જતિણ ! હજી કેટલે જઈશું ? ”

“ ભાઈ ! હજી તો દૂર છે. રમશાનભૂમિ પાસે જ જવું પડશે. એવા દેવો રમશાનભૂમિ, કુવે, નવાણે બહુ મળે. ખીજે સ્થળે બોલાવતાં જરા મહેનત પડે ! ”

એટલામાં કોઈ ઘડખડ-ઘડખડ અવાજ સંભળાયો. અને પઠાણની તરવાર હવામાં વીંઝાતી દેખાઈ.

‘અલ્લાહોલબિલાકુવત’ પઠાણના શબ્દો સંભળાયા. તારાઓનો પ્રકાશ નીચે ખીણમાં ઓછો આવી શકતો હતો; પણ તેટલા પ્રકાશમાંય અમે જોયું કે: એક સફેદ થોડો રેવાલમાં ચાલતો અમારી પાછળથી ચાલ્યો ગયો. પઠાણે એ જોયું ને એણે ભયથી તરવાર ખેંચી હવામાં વીંઝી હતી.

મેં પાછળથી જોયું પણ જતિણની દૃષ્ટિ તો આગળ જ હતી. તેઓ ધીરે ધીરે કંઈ ગણગણતા, આડું અવળું જોયા વગર સીધા ચાલ્યા જતા હતા. ડર કે ભય જેવું અથવા નવાઈ જેવું એમને મન કશું નહોતું. પઠાણ બહાદુર નર હતો. આવો પ્રસંગ એને માટે નવાઈભરેલો હતો. છતાં જેની પાસે પોલાદી હૈયું હોય, તે કોઈ પણ મુકાબલા માટે, ગમે તે પળે તૈયાર જ હોય. એની પાસે બે ખાતરીબંધ સર્ટીફિકેટ હતાં; એક સર્ટીફિકેટ પોતાના ઈષ્ટદેવ પરના વિશ્વાસનું અને બીજું કાંડાના કૌવતનું. એ બેમાંથી મેં એકે પરીક્ષા પાસ કરી નહોતી, તો સર્ટીફિકેટની તો વાત જ શી !

બગી-બાકળા ઊંચકીને આવતો પડછંદ મારવાડી

મજૂર કેટલીકવાર આંખ મીચીને ચાલતો હતો. એના હૃદયમાં પોતાના ઇષ્ટદેવ પર વિશ્વાસ નહોતો ને કાંડાના બળ પર પુરતી ખાતરી નહોતી. જ્યારે જતિજીની હુકું નવીનતા જેવા મારાં ગુજરાતી દાળભાત હિંમત ધરીને બેઠાં હતાં, એજ આશ્ચર્ય હતું.

પહાડનો ઢોળાવ હવે લગભગ પૂરો થયો હતો. અમે સપાટ જમીન પર આવી ગયા હતા, એમ ચોક્કસ લાગતું હતું. મધરાતનો શીળો પવન શરીરને અડકી રહ્યો હતો. કોતરોમાં શિયાળવાંની લારી સ્પષ્ટ સંભળાતી હતી. ધૂવડ પશુ ઘેરા નાદે જંગલ ગમ્મવી રહ્યો હતો.

“ઝ શાંતિ : ઝ શાંતિ :” આ મત્રોચ્ચાર કરતાં કરતાં જતિજીએ મને સામે ઈશ્વારો કર્યો. અંધારામાં કશુંય નહોતું; પણ કદપનાને લાગતું હતું, કે કોઈ રાજા મહારાજાની સવારી હાથી ઘોડા પર ચઢીને જતી હશે; ને જેમ હોંકારા થાય તેમ હોંકારા કાનને સંભળાતા હતા.

“ભુતાવળ લાગે છે !” મેં ટીકા કરી, પણ મને જવાબ આપવા કોઈ તૈયાર નહોતું. થોડી વારમાં સહુ ચોબ્યા. થોડે દૂર જમીન પર એક કુંડાળું કરી જતિજીએ અમને ત્રણેને ત્યાં બેસવા કહ્યું.

રમથાન સડું હતું. એક તાજી ચેહ બુઝાવાની તૈયારી પર હતી. પાસે કરેણ અને આવળનાં નાના છોડ અને થોડે દૂર આંબલી, બોરડી અને પીપળાનાં વૃક્ષ ભેભાં હતાં. જૂની ચચેલી ને બિખરાયેલી ચિતાની ભસ્મ એકઠી કરી, કેટલાક પર પાણીની ભરેલી માટલીઓ મૂકેલી પડી હતી. નાના નાના

હાડકાંના ટુકડા વીણતા શિયાળના આવવા-જવાના ખડખડ અવાજો આવતા હતા.

થોડી વારમાં કોઈ નાનું બાળક રોતું હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. મારા કાન સાવધ થયા, પણ અમારી સાથેના મજૂરે તેનો તરત જ ખુલાસો કર્યો.

“ભैया ! ડરવાનું કારણ નથી. એક બતના પક્ષીની આ યીસો છે. આપણને ચોક્કસ લાગે, કે નક્કી કોઈ બાળક રોતું હશે ! ”

અંધારામાં ટક્કાર ઊભેલો જતિજીનો દેહ અત્યારે અમને જ ખીવરાવે તેવો લાગતો હતો. એમના લાંબા, ઓડિયા વાળ હવામાં છુટા ફરફરતા હતા. એક હાથમાં નૈવેદ્યની ટોપલી હતી, બીજો હાથ ઊંચોનીચો થતો હતો.

કંઈક અસ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાયા ને જતિજીએ બળિ-બાકળાના ટોપલા ખાલી કરવા માંડ્યા. મારી નજર ત્યાં જ મંડાઈ રહી હતી. જે બાણવા માટે આટલું સાહસ ખેડીને આવ્યો હતો, તેની ઘડી આવી પહોંચી હતી.

મેં બરાબર જોયું: “ ઊંચે ઉછાળેલા બાકળા નીચે પડતા નહોતા ! નીચે જમીન પર ફેંકાયેલા બાકળા કોઈ ખેંચતું હોય તેમ ‘કથ-કથ’ અવાજ આવતો હતો. હાથ લાંબા કરી કરીને, કોઈ દુકાળિયા અન્ન માગી રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિ જોવાતી હતી; પણ હાથ ઘસડવાનો, ઝીણા ચિત્કારો કરવાના અવાજ સિવાય કંઈ આંખે દેખાતું નહોતું. પણ થોડી વારમાં એ સ્થિતિ પલટાઈ. જતિજીએ બાકળા ફેંકવા બંધ કર્યો. અંધારામાંથી તેમના શબ્દો સ્પષ્ટ સંભળાતા

હતા, પણ બાકળા ફેંકવા બંધ થયા ને આખું વાતાવરણ હચમચી ઊઠ્યું. વાવટોળિયો પેદા થયો હોય તેમ; રેતીના ગોટેગોટ ઊડવા લાગ્યા. ચોતરફથી ભયંકર ચિત્કારો સંભળાવા લાગ્યા. સનસન કરતી હવા હવે જોરથી ફુંકાતી હતી. નાનાં નાનાં આવળનાં ઝાડ ધૂણી રહ્યાં હતાં.

અમારી હિંમતનો આખરી આંક આવી રહ્યો હતો. મજુર ‘ઓ બાપ રે’ કરતો મારા પગને વિંટળાઈ વળ્યો, ને એ પગને બાજ્યો કે મારી બચી બચાવેલી હિંમત ખલાસ થઈ. હું ઢગલો થઈ નીચે પડ્યો.

“સાવધાન” આખા વાતાવરણ પર સામ્રાજ્ય ભોગવતો હોય એવો જતિજી મહારાજનો બોલ પડ્યો પાડતો ગુંબ્યો. એમણે મંત્રાક્ષરો જોરશોરથી બોલવા માંડ્યા હતા; પણ હવે અમારી હિંમત તો આંખ ઉઘાડીને જોવા જેવી રહી નહોતી. બે પગ વચ્ચે કાન-માથું દબાવી હું શુનમુન પડી રહ્યો. રાત્રિની કાળખંજરી બજી રહી હોય તેમ લાગી રહ્યું હતું.

કેટલી વાર વીતી ગઈ હશે તે કહી શકતો નથી; પણ બ્યારે જતિજીએ આવીને ઢંઢોળ્યા ત્યારે અડધો કલાક તો વીતી ગયો હશે જ.

જતિજી ખડખડાટ હસતા હતા. મને ‘તો તેમાંય ડર લાગ્યો. પઠાણ બાબુમાં ચિત્રની જેમ ખડો હતો.

“બસ. કામ સમાપ્ત થયું! કેમ, કંઈ જોયું કે નહિ?” જતિજીએ મારો ખલો પકડી મને હચમચાવી મુક્યો.

“ખરી વખતે આંખ મીંચી ગયો, મહારાજ!”

“ગુજરાતી દાળ-ભાત ખરાંને ! છતાંય નાહિંમત ન બનીશ. ઘણાને આવું જ બને છે; છતાં તેં ઘણી હિંમત દાખવી હો. ચાલો વળી ખીજે પ્રસંગે જોઈ લેવાશે.”

અમારી મંડળીએ ગૃહલક્ષ્મી પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

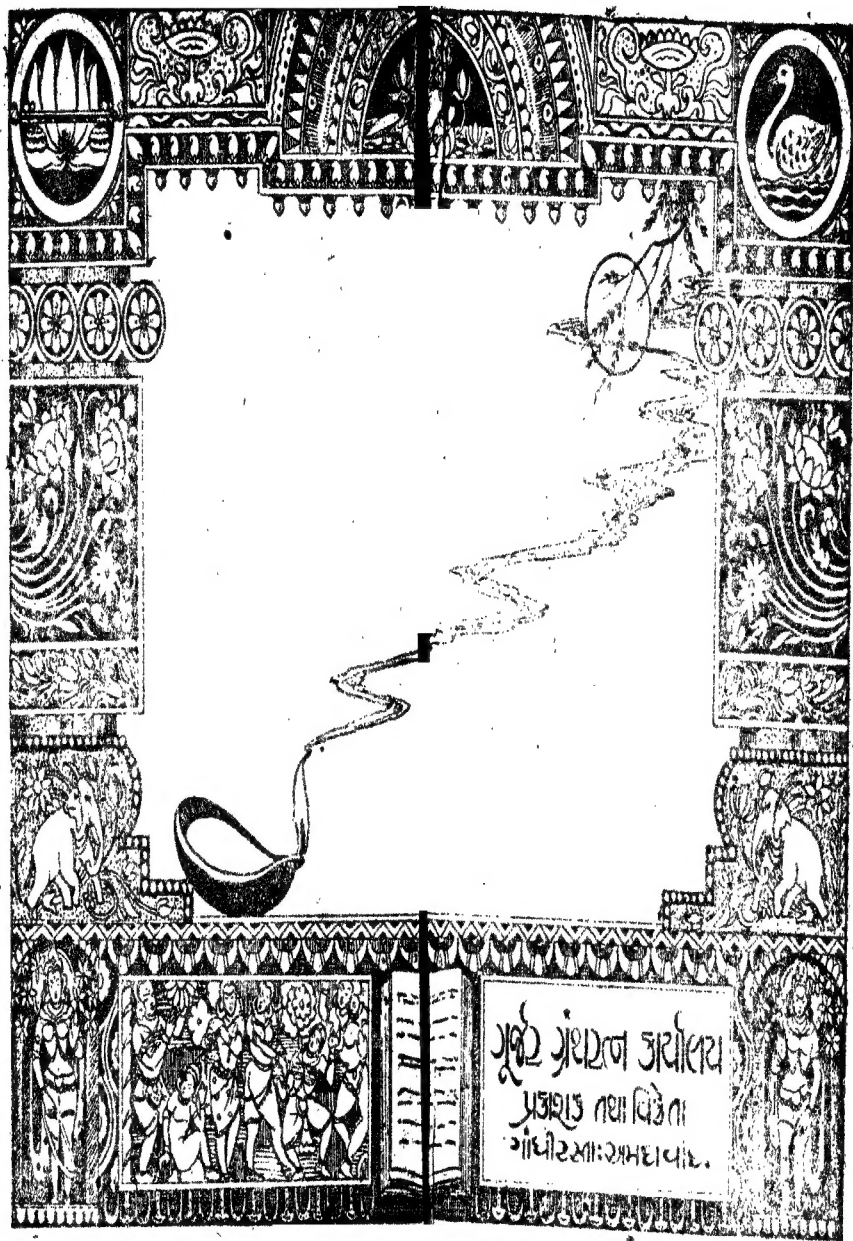
“યા ખુદા નયા તબુરબા (અનુભવ) હુઆ !” પઠાણે કહ્યું.

“હે, શો તબુરબો થયો ?” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

“કુછ કહ નહીં સકતે !” પઠાણે દૂકો જવાળ વાળ્યો.

અમે ઘેર લક્ષ્મી પાછા વળ્યા ત્યારે શિકારી જનાવરોને બજોલોમાં ભરાવાનો વખત થઈ ચુક્યો હતો.

વિશેષ પરાક્રમે બાણવા
જવાંમદ્ શ્રેણીના
નવા પ્રકાશનની રાહ બુઓ.

गुरु गुरु गुरु गुरु
गुरु गुरु गुरु गुरु
गुरु गुरु गुरु गुरु

શ્રી. જયભિષ્ણુના

—છપાતા ગ્રંથો—

ચક્રવર્તી ભરતદેવ

[આર્યાવર્તના પ્રથમ અધિદેવની પ્રેમશૌર્યથી ગૂંજતી નવલકથા. સમરવીર ભરત અને સમરધીર બાહુબલિના યુદ્ધનો રોમાંચક ચિતાર — સાથે ભગવાન ઋષભદેવનો ઉત્તરાધ પક્ષ આમાં રજૂ થાય છે.]

પ્રાદ્યાણુશ્રેષ્ઠ

[મરાઠા ઈતિહાસના એક ક્રાંતિકારી તખ્તકાનું, જાતિ-ઉત્થાન ને સ્વાતંત્ર્યના ઉગમનું ભવ્યચિત્ર.]

પાણીપત

[પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ખેલાયેલાં યુદ્ધોની નવલ : જેમાં કાલ્પનિક પાત્રોદ્ધારા વર્તમાન પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.]

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

શ્રી. જયભિષ્ણુકૃત ગ્રંથો

ભગવાન ઋષભદેવ	....	૪-૮
(આદિકાળની વૈજ્ઞાનિક કથા)		
નરકેશ્વરી વા નરકેસરી	....	૪-૮
(મગધરાજ ઐષ્ણિકનું જીવન)		
પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ	....	૪-૦
(શૃંગારભક્તિનો ગ્રંથ)		
એઠો બળવો	....	૨-૦
જવાંમદ્ ભા. ૧-૨	....	૩-૦
(કુમાર જીવનનાં અદ્ભુત સાહસો)		
વિક્રમાદિત્ય હેમૂ	....	૫-૦
ભાગ્યનિર્માણ (હેમૂ ભા. ૨) ...		૩-૪
ઉપવન	....	૨-૮
(અનોખા ઢંગની ઇતિહાસકથાઓ)		
પારકા ઘરની લક્ષ્મી	....	૩-૮
(દદાંબરી સમાજકથાઓ)		
કામવિજેતા સ્થૂલિલદ્ર	....	૪-૮
મહર્ષિ મેતારજ	....	૪-૪
વીર ધર્મની વાતો	...	૨-૮
ગાંડીરાણી ઝીંઘાળાદ	...	૨-૮

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

જેકેટ : ચારદા મુદ્રણાલય : અમદાવાદ.

